

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt in februari, juni en oktober.

Hoofredactie
Zonneke Matthée
redactieadres
Schokkerwerf 1
2317 DM Leiden
Tel. 071-5215873

Redactie
drs. Marije Groos
drs. Marijke Huisman
drs. Vilan van de Loo
Zonneke Matthée
drs. Dorien van Stiphout
drs. Hillie van de Streek

Lidmaatschap/abonnement

Contributie 1996:
f 35,00 per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer)
f 50,00 per jaar (lid)
Leden ontvangen het VVG-blad automatisch en hebben stemrecht in de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.
Abonnee f 27,50
Instellingen f 35,00
Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden.
U kunt lid of abonnee worden door te bellen: 071-5215873, of een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam. U ontvangt dan een acceptgiro.
Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald.
Abonnementen worden automatisch verlengd tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Inleverdata kopij:

15 april, 1 augustus en 15 december
Auteurs worden verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie.
De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: 071-5215873

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

voorzitter
dr. Maria Grever
Tel. wk. KUN 024-3615761 (fax 024-3612807)

secretaris
drs. Ellen de Dreu
Tel. wk. 030-2536476

tweede secretaris
drs. Marianne Boere
Tel. wk. IIAV 020-6651318

Penningmeester
Evelien Rijbosch
Tel. wk. IIAV 020-6650820

drs. Esther Captain
Tel. wk. 030-2538231

drs. Anneke Linders
Tel. 020-6723263

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en RIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outhoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

dr Berteke Waaldijk
Hofstedeweg 46
1111 SH Diemen
Tel. wk. UU 030-2536151

Correspondentieadres VVG

p/a IIAV
Obiplein 4
1094 RB Amsterdam
Tel. 020-6651318 (fax 020-6655812)

ISSN 1382-3914

Lay-out: E. van Dusseldorp

Druk: Zet & Print, Naarden

Vergissen mag! Leren ook! Een bekentenis

Lees ik eindelijk wat velen van ons al jaren, nee eeuwen weten. George Duby komt daar pas vlak voor zijn dood achter tijdens zijn onderzoek naar de *Edelvrouwen in de twaalfde eeuw*. Hij hoopte tijdens dit onderzoek nu eindelijk eens achter het wezen van de twaalfde-eeuwse edelvrouwen te komen. En dat lukte maar niet. Elke keer liep hij aan tegen de beeldvorming over vrouwen door mannen. Angstige mannen, bang voor de kracht van vrouwen, zwakke mannen die niets anders overbleef dan zoveel mogelijk proberen deze vrouwen zwart te maken. Op geen enkele manier heeft hij het geluid van vrouwen kunnen horen. Stapels bewijsmateriaal laten de bedreigde mannelijke superioriteit zien, laten zien hoe adellijke vrouwen in de twaalfde eeuw er in slaagden de macht over te nemen. Dacht hij ooit dat er van vrouwenemancipatie tijdens het feodale tijdperk geen sprake was, nu moet hij **toegeven dat hij zich daarin heeft vergist**. Alle beschuldigen en klachten over vrouwen wijzen immers op een toenemende macht van vrouwen.

Zou hij nooit de krant hebben gelezen of televisie gekeken? Zo gaat het toch nog steeds, ook in de nieuwste geschiedenis (de kwaliteit van het sperma holt achteruit door de emancipatie van vrouwen). Meer of minder verhuld. En als het niet lukt vrouwen zwart te maken dan wordt het vrouwen zo onaangenaam mogelijk gemaakt. Op zo'n manier dat ze vanzelf wel van hun macht afzien. Dubbel spel te spelen, zoals Lodewijk de Waal bij Ella Vogelaar, toen zij Johan Stekelenburg op zou volgen als voorzitter van de FNV. Zeggen dat je niet onder haar kunt werken!

En als dan bij gelegenheid blijkt dat er weer minder vrouwen aan de top zitten, zeggen de machtige mannen: "Ze willen het zelf niet. Geven wij een kans, nemen ze die niet".

Over beeldvorming gesproken!

Zonneke Matthée

SOCIALISME

- Tussen twee stoelen
Emilie Claeys (1855-1943),
feministe en socialiste
Nele Bracke 3

PROMOTIE-ONDERZOEK

- Zij die in de schaduw leven
Rouwedrag in Sardinië:
de positie van de weduwe
in een dorpsamenleving
Anna Eyken 6

PROMOVEREN

- Het Amsterdams Hoerdom
Lotte C. van de Pol 9

GOVERNANTES

- Gouvernante in Nederland
Feit en fictie over
een verdwenen beroep
Greddie Huisman 12

SCRIPTIE

- Van codering naar kenmerk
Lesbische literatuur
in Nederland
Yvette Mulder en Anne Sluijs 15

RECENSIE

- Gezusterlijk op weg naar Indië
Vilan van de Loo 18

FILM

- Charley Toorop:
'De Wil is Alles'
Kiki Amsberg 19

VERS VAN DE PERS

- Boeken in 't kort 21

HISTORICA-SERVICE

22

VVG NIEUWS---BERICHTEN...

- Jaarrede 1997 22

NETWERK

- Adressen contactpersonen 24

Tussen twee stoelen: Emilie Claeys (1855-1943), feministe en socialiste¹

Nele Bracke

Emilie Claeys geldt in België als één van de moeders van de socialis-tische vrouwenbeweging. Aan het einde van de vorige eeuw richtte ze samen met de Nederlandse Nellie van Kol de Hollandsch-Vlaamschen Vrouwenbond op. Claeys' levensweg was echter niet met rozen bezaaid. Feminisme en socialisme waren in die tijd geen voor de hand liggende combinatie...

Emilie Maria Claeys werd geboren op 9 mei 1855 in een Gents arbeidersgezin. Na het overlijden van haar vader bleef haar moeder alleen achter met vijf kinderen. Emilie moest haar katholieke kostschool verlaten en gaan werken. Zoals zovelen van haar tijdgenotes in Gent trok ze als arbeidster naar de spinnerij. Later ging ze aan de slag als dienstmeisje. Op tweeëntwintigjarige leeftijd werd ze ongehuwd moeder van Elvira Maria. Vier jaar later werd Clara Leonia geboren.² De vader van haar kinderen is onbekend. Gaat het om dezelfde - gehuwde - man met wie ze in de tweede helft van de jaren negentig samenwoonde? Deze relatie deed heel wat stof opwaaien, ook binnen de socialistische beweging waarvan Emilie op dat moment deel uitmaakte.

Socialiste

Nadat Emilie Claeys haar katholieke opvoeding de rug had toegekeerd, werd ze al vrij snel na de oprichting in 1885 lid van de Belgische Werkliedenpartij. Op lokaal vlak was ze naast bestuurslid van de Gentse mutualiteit Bond Moyson tussen 1892 en 1896 ook verantwoordelijk uitgeefster van het officiële Vlaamse socialistische dagblad, *Vooruit*. Deze functie dankte ze in niet onbelangrijke mate aan het feit dat een vrouwelijke uitgever niet veroordeeld kon worden tot het uitzitten van een gevangenisstraf; met Emilie Claeys aan het hoofd kon *Vooruit* in de talrijke processen die de katholieken aanspannen hoogstens tot geldboetes veroordeeld worden. Op nationaal vlak nam Emilie Claeys geregeld deel aan de partijcongressen. In 1893 werd ze als eerste vrouw opgenomen in de Landelijke Raad, het bestuur van de partij. Ze vroeg er uit naam van de Gentse vrouwen de steun van de partij aan de vrouwenstrijd. Twee jaar later nam ze ontslag uit het bestuur, precies omdat aan deze vraag te laat gehoor werd gegeven. Ook internationaal liet Emilie Claeys zich opmerken. Ze nam als afgevaardigde van de partij of van de socialistische vrouwen herhaaldelijk deel aan buitenlandse congressen. In augustus 1893 maakte ze deel uit van de Belgische delegatie op het congres van de Tweede Internationale te Zürich.

Feministe

De naam van Emilie Claeys is onlosmakelijk verbonden met de Socialistische Propagandeclub voor Vrouwen. Vrij vlug na de oprichting in 1886 vinden we Emilie Claeys terug als voorzitter van deze vereniging. In het reglement van de club klinkt haar stem duidelijk door, onder andere in de bepaling dat ook ongehuwde moeders lid konden worden van de vereniging. Het moet in deze periode geweest zijn dat Emilie kennis maakte met Nellie, de echtgenote van de Nederlandse socialist Hubert 'Rienzi' Van Kol, die op dat moment in België woonde. In 1893 richtten de twee vrouwen de Hollandsch-Vlaamschen Vrouwenbond op. De vereniging sloeg een brug tussen het socialistische feminisme in Nederland en België. In beide landen werd het tijdschrift *De Vrouw*, waarin zowel Nellie als Emilie regelmatig artikelen publiceerden, gelezen.

Emilie Claeys' feministische ideeën waren hun tijd ver vooruit: Claeys was een gelijkheidsfeministe avant la lettre. Steeds weer keerde in haar artikelen en brochures de idee terug dat mannen en vrouwen elkaars gelijken waren. Ze zag evenwel in dat de strijd hiervoor een werk van lange adem zou worden, waarbij de vrouwen weinig hulp van de mannen moesten verwachten.

In 1891 verscheen van haar hand de brochure *Een woord aan de vrouwen*.³ Hierin beperkte ze zich niet tot het eisen van een wettelijke gelijkheid van mannen en vrouwen, maar wees ze ook op het belang van een gelijke opvoeding van jongens en meisjes om het rollenpatroon te doorbreken. Jongens moesten leren meisjes als hun gelijken te beschouwen. Meisjes moesten er zich van bewust worden dat ze tot iets "grootschers, iets hoogers geroepen zijn dan wasschen, koken, schuren, stoppen en naaien".⁴ Met de Propagandeclub zorgde Emilie Claeys ervoor dat vrouwen uit de arbeidersklasse avond- en zondagonderwijs kregen waar zij niet leerden naaien en koken, maar les kregen in lezen en schrijven, rekenen en een beetje Frans leerden.

In een tweede brochure *Het vrouwenstemrecht*, verschenen in 1892, verdedigde Emilie Claeys het stemrecht voor vrouwen.⁵ Ze meende dat de situatie van de vrouwen enkel kon verbeteren wanneer ze het wapen in handen hadden om dit te doen: het stemrecht. Van haar eigen partij, de Belgische

Werkliedenpartij, verwachtte ze dat deze zou opkomen voor het vrouwenstemrecht.

Naast opvoeding en stemrecht was loonarbeid één van Emilies grootste bekommernissen. Terwijl de leuze 'de vrouw aan de haard' hoogtij vierde, pleitte Claeys voor het recht op loonarbeid buitenshuis voor vrouwen. Uit eigen ervaring wist ze dat het weinig realistisch was om te ijveren voor een verbod op vrouwenarbeid, omdat vele vrouwen hun inkomen broodnodig hadden. Ze eiste daarom niet alleen recht op arbeid, maar ook een rechtvaardig en toereikend loon voor de arbeidsters.⁶ Mannen en vrouwen moesten voor hetzelfde werk evenveel betaald worden. Op deze manier zou de bedreiging die de goedkopere arbeidsters voor de mannen vormden verdwijnen.

Ze was tevens gekant tegen de bescherming van de vrouwenarbeid zonder ook de mannenarbeid te beschermen. Uitzonderingsmaatregelen voor vrouwen alleen zouden ertoe leiden dat de positie van de arbeidsters nog meer verslechterde. Emilie meende dat het essentieel was dat vrouwen zich verenigden in vakbonden om op te komen voor hun rechten en te voorkomen dat ze blijvend het onderspit zouden delven tegen de georganiseerde mannelijke arbeiders.

Ten slotte was het neo-malthusianisme een weerkerend thema in Emilie Claeys' ideeën. Vooral op dit punt liet ze haar tijdgenoten ver achter zich. Als één van de eersten in België verdedigde ze de vrijwillige beperking van de gezinsgrootte. In 1894 schreef ze onder het pseudoniem Lilian *Een ernstig woord*.⁷ Wellicht was dit het eerste Nederlandstalige artikel in Vlaanderen waarin openlijk het neo-malthusianisme verdedigd werd. Dat precies Emilie Claeys een dergelijke brochure verspreidde, is gezien haar contacten met Nellie Van Kol en de Nederlandse Neo-Malthusiaanse Bond weinig verbazingwekkend. Emilie verspreidde in België de brochures van de Nederlandse neo-malthusianen, wat haar in aanraking bracht met de politie en het gerecht. Zo werd bij een huiszoeking bij haar thuis een lading brochures van de Bond in beslag genomen.

In *Een ernstig woord* veroordeelde Emilie Claeys wat ze het "overdreven geslachtsgenot" van de mensen noemde. In de toekomstige, ideale - en socialistische - samenleving zouden de mensen zich slechts uit vrije wil en op doordachte wijze voortplanten. Ze voegde eraan toe dat het evenwel nog niet zover was en dat er ondertussen voor "noodoplossingen" gezorgd diende te worden om het kinder-

tal te beperken. Ze schreef niet te begrijpen waarom de socialisten hier tegen waren. Waarom zou men geen gebruik maken van de kennis dat de vrouw tijdens bepaalde dagen van haar cyclus minder vruchtbaar is dan op andere? Ook met andere, minder natuurlijke geboortebeperkende middelen, had ze geen moeite. Niet alleen de vrouw, ook het socialisme zou er wel bij varen als er minder kinderen geboren werden. Immers, weinig talrijke, maar goed gevoede arbeiders waren meer waard in de socialistische strijd dan een horde hongerige en zieke werklieden. Vrouwen die constant zwanger waren of kleine kinderen te verzorgen hadden, konden evenmin veel betekenen voor het socialisme en het feminisme.

Emilie Claeys (Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging, Gent)

Feministe en socialiste: geen gemakkelijke combinatie

Gedurende haar hele politieke leven moest Emilie Claeys balanceren tussen feminisme en socialisme. Dat ze zich vaak profileerde als een feministe, voor wie de vrouwenemancipatie en de emancipatie van de arbeidersklasse niet noodzakelijk hand in hand gingen, maakte haar positie binnen de Belgische Werkliedenpartij er niet gemakkelijker op.

In november 1896 verdween Emilie Claeys uit de partij en werd ze ontslagen als uitgeefster van *Vooruit* en als voorzitter van de Gentse socialistische vrouwenvereniging. Officieel gebeurde dit omdat ze samenwoonde met een gehuwde man. Voor de Socialistische Propagandecollege voor Vrouwen betekende het verlies van haar boegbeeld een zware klap. Vanaf nu ging het alleen nog maar bergaf met de vereniging. De socialistische vrouwenbeweging in Vlaanderen kwijnde weg. Rond 1900 werd het socialistische feminisme gedomineerd door een groep partijgetrouwe Franstalige dames die aan het hoofd stonden van een aantal Brusselse en Waalse vrouwenorganisaties.

Uit de briefwisseling tussen Emilie Claeys en Nellie Van Kol blijkt evenwel dat ze het contact met de vrouwenbeweging niet helemaal verloor.⁸ Zoals ze zelf schreef, was ze er echter niet meer welkom. Toen een kennis haar in 1900 meenam naar een socialistisch vrouwencongres was ze lucht voor de andere aanwezigen. Ontgoocheld verliet Emilie vroegtijdig de bijeenkomst.

Was haar concubinaat een doorn in het oog van de partij, dan is het waarschijnlijk dat ook haar feministische principes de partijleiding dwarszaten.⁹ Officieel ijverde de Belgische Werkliedenpartij voor de emancipatie van de arbeiders, ongeacht hun geslacht. De bevrijding van de vrouwen zou volgen uit de emancipatie van de arbeidersklasse. In de praktijk betekende dit dat er weinig of niets gedaan werd voor de vrouwen. De ideeën van Emilie Claeys druisten regelrecht tegen de officiële politiek die de partij ten overstaan van de vrouwen voerde. Tegenover Emilies pleidooi voor degelijk meisjesonderwijs stond het partijstandpunt huishoudonderwijs in te richten. Vrouwen moesten ervoor zorgen dat het huis netjes was, dat er eten op tafel stond en dat de kinderen opgevoed werden. Vond Emilie dat de vrouwen het recht hadden hun vruchtbaarheid zelf te controleren, dan zag de partij daar geen heil in. Het neo-malthusianisme was in de ogen van de Belgische Werkliedenpartij een uitvinding van de burgerij. De arbeidersklasse moest aangroeien om een zo talrijk mogelijk leger te vormen tegen het kapitalisme. Terwijl Emilie Claeys vrouwenstemrecht eiste, concentreerde de partij zich op het algemeen enkelvoudig mannenstemrecht. Hoewel het vrouwenstemrecht in het partijprogramma ingeschreven stond, had dat van de mannen voorrang. Emilie eiste recht op arbeid en gelijk loon voor gelijk werk, terwijl de partij pleitte voor de afschaffing van de vrouwenarbeid buitenshuis.

Isolement

Emilie Claeys kon niet anders dan botsen met de partij, zoals ze er ook niet aan kon ontsnappen ontgoocheld en moedeloos te raken bij het zien van de kloof tussen haar feministisch socialisme en het socialisme van de Belgische Werkliedenpartij. Gedurende enkele jaren vond ze de kracht om te strijden voor haar idealen binnen een partij die nauwelijks aandacht had voor de belangen van de vrouwen. Haar isolement moet niet gering geweest zijn. Was de spot die Emilie Claeys in de burgerlijke pers ten deel viel nadat ze betrap was met een gehuwde man en het feit dat de partij het niet voor haar opnam de druppel die de emmer deed overlopen en zowel Emilie deed besluiten de socialistische partij de rug toe te keren als de partij ertoe aanzette haar te werpen? Vaststaat dat er na de eeuwwisseling nauwelijks nog een

spoor terug te vinden is van Emilie Claeys in de socialistische partij en vrouwenbeweging.

Begin deze eeuw was Emilie Claeys wasvrouw, werk dat ze thuis uitvoerde. De man met wie ze samenleefde was bedlegerig, waardoor Emilie en haar dochters moesten instaan voor het inkomen van het gezin. Nellie Van Kol sprong nu en dan financieel bij. In deze periode bekeerde Emilie zich tot het protestantisme en bezocht ze regelmatig de Evangelisch-Hervormde Gemeente in Gent.¹⁰ Ze raakte er bevriend met de predikant Domela Nieuwenhuis Nyegaard, die na de Eerste Wereldoorlog veroordeeld werd voor collaboratie. Zelf heeft Emilie Claeys nooit steun verleend aan de Duitse bezetter. Ze overleed in februari 1943, zevenentachtig jaar oud.

Nele Bracke studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Gent. Momenteel studeert zij vrouwenstudies in Antwerpen en onderzoekt ze de invloed van WO I op de vrouwenemancipatie in België.

1. Opgedragen aan Guy Vanschoenbeek (1953-1996), historicus en auteur van 'Emilie Claeys (1855-1943). Feministische heilige, socialistische dissidente of speelbal van de wisselvalligheden van het lot? Een kleine oefening in historische kritiek', in: *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 1996/3.
2. P. van Praag, 'Emilie Claeys: 1855-1943', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1978/11, p.177.
3. E. Claeys, *Een woord aan de vrouwen*. Gent, 1891.
4. Idem, p.14.
5. E. Claeys, *Het vrouwenstemrecht*. Gent, 1892.
6. N. Bracke, 'Koningin van het huisgezin of volwaardige arbeidskracht? De visies van de Belgische Werkliedenpartij op de fabrieksarbeid van vrouwen. 1885-1914', in: *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 1996/3, p.13.
7. Lilian, *Een ernstig woord*. Gent, 1894.
8. Emilie Claeys aan Nellie Van Kol, 13 januari 1901. IIAV, Archief Nellie Van Kol, 3.
9. Zie ook P. van Praag, 'Emilie Claeys : 1855-1943', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1978/11, p.190-191.
10. Idem, p. 192.

Zij die in de schaduw leven

Rouwgedrag in Sardinië:

de positie van de weduwe in een dorpsamenleving

Anna Eijken

Zij die rouwen in Sardinië doen een stap in de schaduw. De essentie van het rouwgedrag is het zich onthouden van deelname aan activiteiten met een feestelijk, vreugdevol karakter, van deelname aan het openbare, sociale leven. Voor de weduwe geldt deze zware rouw voor haar hele verdere leven. Dit rouwgedrag en de bijzondere positie van de weduwe is het onderwerp van de studie van Anna Eijken. Eijken verdiepte zich niet alleen in de literatuur over het rouwgedrag, zij reisde ook naar Sardinië om de persoonlijke ervaringen van vrouwen op te tekenen.

Over rouw, rouwrituelen en het weduwschap in en buiten het Mediterrane gebied, is de afgelopen jaren veel geschreven.¹ Mijn studie wil hieraan iets toevoegen, door ook de ervaringen van weduwen uit de eerste en tweede generatie van de dorpsamenleving te belichten. De vrees voor sociale controle en de dorpsroddel was er de oorzaak van dat gesprekken met weduwen over ervaringen met het strenge rouwgedrag, over een leven in een zekere sociale afzondering, uitsluitend in vertrouwen konden worden gehouden. Pas sinds de dorpsamenleving drastisch is veranderd, is het onderwerp enigszins bespreekbaar geworden.

Tweedeling

De landen om het Middellandse-Zeebekken, ook Spanje en Portugal, hebben enkele culturele eigenschappen met elkaar gemeen, zoals de tweedeling tussen het terrein van de man en dat van de vrouw. Het terrein van de man ligt buitenshuis, zijn werk als landbouwer en schaapherder, belangrijke beroepen in Sardinië, vindt plaats buiten het dorp. Het terrein van de vrouw is haar huis, *su domu* in het Sardijns.² In de rouwcultuur van Sardinië, maar ook in Griekenland en bijna alle mediterrane dorpsgemeenschappen, is het sterfhuis de plaats van de vrouwelijke familieleden.³ De mannen nemen daaraan geen deel, zij vormen de schakel tussen het sterfhuis en de buitenwereld, het kerkhof, de kerk, de begrafenis. Dit blijkt ook uit het rouwritueel, met name bij de wake.

Intermediaire tussen levende en dode

Het belangrijkste aspect in de Sardijnse rouwcultuur is de wake, waarbij klaagvrouwen (*attitadores*) de dode (*attitare*) bewenen. Het ritueel rond de wake is in Sardinië maar ook in Griekenland geheel in handen van de vrouwen.⁴ Het wordt

geleid door de vrouwelijke familieleden van de overledene en alleen bezocht door vrouwelijke dorpsgenoten. De klaagvrouw, gewoonlijk afkomstig uit de dorpsgemeenschap, soms ook uit de vrouwelijke groep familieleden, brengt de gevoelens van verdriet, opstandigheid, woede en wanhoop van de nabestaanden om het heengaan van de dierbare dode tot uiting. Zij vertegenwoordigt de gevoelens van medeleven van de bewoners uit het dorp. Zij leidt het rouwritueel van deze wake, bijgevalen door de vrouwen in de sterfkamer. De klaagvrouwen zijn vaak begiftigd met een dichterlijke aard. Zij bezingen het lot van de dode in zeer beeldende taal. De klaagvrouw staat tussen de nabestaanden en de overledenen. Zij vraagt in haar klaagzang of de dode al bepaalde dierbare verwanten heeft ontmoet. Zij is de intermediaire tussen de levenden en de doden. In Griekenland zijn klaagvrouwen vaak om deze reden weduwen; tijdens de klaagzang kunnen zij tot hun overleden echtgenoot spreken. De klaagvrouw is zeker niet specifiek Sardijns of alleen Grieks. Zij bestaat in rouwrituelen sinds het Oude Testament. Dit essentiële aspect van het rouwritueel, de wake met de klaagvrouwen, vindt tot op de dag van vandaag plaats in de dorpen in het binnenland van Sardinië. In het dorp waar ik mijn onderzoek verrichtte⁵, verdween de klaagvrouw in de jaren zestig en zeventig uit het ritueel. De wake wordt daar nu in stilte gehouden.

De relatie tussen wake en begrafenis is in al deze landen een onafscheidelijk geheel: een begrafenis zonder wake is hier ondenkbaar. De dode kan alleen dan de wereld in alle rust verlaten, nadat de familieleden en de dorpsgenoten afscheid hebben genomen volgens de traditie van de dorpscultuur.

Na de wake en de begrafenis breekt een tijd van zware rouw aan voor de weduwe en alle naaste vrouwelijke verwanten. Zij worden geacht gedurende drie dagen in het sterfhuis te verblijven. Ook de mannelijke familieleden gaan in die periode niet van huis en zeker niet naar hun werk. Vanaf het

Het kerkhof met Allerzielen in het verleden toen de meeste graven uit eenvoudige grafheuvels bestonden. Op de achtergrond de muur die later een plaats bood als graf voor overleden familieleden van minderbedeelde dorpsbewoners.

moment van de wake is de weduwe in het zwart gekleed zoals de dorps traditie dit voorschrijft: een lange zwarte rok, blouse met lange mouwen, zwarte kousen en ook in huis een zwarte hoofddoek. Als zij na een maand het huis mag verlaten om naar de eerste mis ter nagedachtenis van haar man te gaan, heeft zij een grote zwarte shawl om. Zo zal zij voortaan buitenshuis gekleed gaan. Voor de weduwnaar gelden eveneens strikte rouwvoorschriften, maar de strenge sociale controle geldt hem minder, doordat zijn terrein buitenshuis ligt. De vrouw in de rouw, de weduwe, wordt geacht zich voor de rest van haar leven niet in het sociale leven te begeven, in het bijzonder niet in situaties met een feestelijk karakter. Doordat haar aanwezigheid zo duidelijk in haar huis ligt, is zij veel meer het object van sociale controle, van dorpsroddel, dan de man. "Het weduwschap is een zeer kwetsbare zaak", zei een bejaarde vrouw mij eens, die al meer dan dertig jaar weduwe is. "Vooral in de eerste maanden is de kritiek het grootst. Er werd op alles gelet. Of ik wel steeds correct gekleed ging buitenshuis. Of ik de grote omslagdoek wel genoeg over mijn gezicht hield. Of ik geen aanstoot gaf in mijn gedrag." Het grote aantal aan elkaar verwante families in een vrij gesloten dorps samenleving was mede oorzaak voor het lange behoud van deze zeer rigide rouwregels.

Toeristenplaats

In de jaren tachtig en negentig onderging het dorp waar ik mijn onderzoek deed, een metamorfose: het werd een toeristenplaats, waar geld een belangrijke rol ging spelen en vooral status bood. De samenleving bestond niet meer uit een homogene groep van traditie-gebonden inwoners. Dit had tot gevolg dat in het rouwgedrag een versoepeling intrad. De

rouwendenden begonnen na onderlinge afspraak de rouwperiode te verkorten. De voorgeschreven zwarte kleding werd niet meer of slechts voor een kortere periode gedragen. Tot in de jaren tachtig was nog steeds een groot aantal vrouwen in het zwart gekleed doordat er altijd wel een familielid in de grote verwantengroep te betreuren was.

In de jaren negentig is het aantal in het zwart gehulde vrouwen sterk verminderd. De jongste generatie weigert al jaren unaniem om in de traditionele rouwkleding te gaan. "Zij gaan alleen op de dag van de begrafenis in het zwart gekleed als zwart de modekleur is", zei een moeder bitter over haar dochters.

Dorpsroddel

Wat veranderde er in de positie van de weduwe? Door de afnemende sociale controle, de gevreesde *critica del paese*, de dorpsroddel, begonnen enkele weduwen zich te onttrekken aan de strenge rouwvoorschriften. Dit uitte zich in de eerste plaats in de rouwkleding. Enkele stoutmoedigen vertoonden zich op straat zonder de grote zwarte omslagdoek die zij buitenshuis altijd droegen. "Toen ik voor de eerste keer zonder de grote shawl op straat liep, had ik het gevoel dat ik naakt over straat ging", vertelde een bejaarde weduwe die al meer dan dertig jaar in de rouw was. Bij elke overtreding kwam kritiek, de afvalligen werden nagewezen, gehoond en bespot, maar sancties zoals vroeger bleven uit. Er ontstond een *clash* tussen degenen die zich volgens de rouwtraditie gedroegen en degenen die zich daaraan onttrokken. Fel en verontwaardigd waren de discussies over het wel of niet dragen van de zwarte rouwkleding. "Hoe kan een vrouw tonen dat zij in de rouw is, dat zij treurt om het verlies van haar man, als zij niet meer

in het zwart gekleed gaat. Dan moet zij geen verdriet hebben” was het veel gehoorde commentaar. Als een weduwe begint in ruij te gaan, gekleed in een kleur anders dan zwart, dan zullen er voor haar op een dag weinig hindernissen meer zijn om zich in het openbare leven te begeven”, zei een informante mij eens. Toch blijken de veranderingen die onder weduwen en andere rouwende vrouwen plaatsvonden, voornamelijk de kleding, de uiterlijke vorm te betreffen. Want in het rouwgedrag veranderde er veel minder. Alleen de periode van rouw werd verkort. Anno 1996 zal elke weduwe, zelfs als zij op de dag van de begrafenis van haar man niet meer in het zwart gekleed gaat, zich gedurende de eerste maand na zijn dood niet buitenshuis begeven, tot de dag van de eerste mis ter nagedachtenis van haar overleden echtgenoot.

Normbesef

Uit mijn onderzoek is gebleken dat de waarden en normen uit de dorpscultuur, die van ouder op kind wordt doorgegeven, de socialisatie, veel langer en veel sterker doorwerken in het gedrag van de Sardijnse mens dan te verwachten was. Veel vrouwen in de rouw, weduwen en niet-weduwen, bleken te denken en te handelen volgens de regels die zij in hun jeugd geleerd hadden: het zich afzijdig houden van een feest, hoe klein ook, zelfs in familiekring. Geen enkele weduwe, hoe lang geleden ook dat zij haar man verloor, zal, ook nu strenge sociale controle ontbreekt, naar het grote collectieve vuurfeest gaan kijken of zich op de piazza begeven op Paasdag. Het zijn de normen die vrouwen tijdens hun opvoeding van hun moeder meekregen en die hen ook nu leiden in hun gedrag, ook al dragen zij de zwarte rouwkleding niet meer. Een weduwe die veertig jaar geleden haar man had verloren en in 1995 voor het eerst met haar dochter mee naar zee durfde te gaan, ondanks kritiek van haar familieleden, zusters en nichten van haar leeftijd, vertoonde zich niet op het strand, niet buiten het huisje aan zee: “Mijn plaats is achter in het huis”, zei ze, “in de keuken. Ik ben in de rouw en mijn aanwezigheid bij de spelende vrolijke kinderen op het strand, zou hun plezier beïnvloeden.” Het was niet meer de omgeving die haar tot deze houding dwong, maar haar eigen normbesef, de regels van rouw, die zij als kind had meegekregen. Nog steeds doen deze vrouwen een stap in de schaduw bij elke gelegenheid die niet past in hun situatie van rouw.

Hoe sterk blijken de normen en waarden uit deze Sardijnse socialisatie door te werken in het denken en handelen van de mens, de rouwende mens, in het bijzonder van de vrouwen van nu? De tijd zal het leren. Het is goed om al deze aspecten uit de eigen dorpscultuur van Sardinië te boek te stellen opdat niets verloren zal gaan van het eigen cultuuroed. “Daarom is deze studie voor ons zo waardevol”, zeiden sommige vrouwelijke informanten, “Tegen onze dochters en kleindochters kunnen wij dan terecht zeggen: lees dit, zo leefden zij in de schaduw, de weduwen uit onze families, uit ons dorp, onze moeders, grootmoeders en allen voor hen, volgens de strenge regels van de rouw. Aan hen is dit boek gewijd.”

Anna Eijken is cultureel antropologe. Momenteel schrijft zij aan haar proefschrift over het rouwgedrag in mediterrane samenlevingen, in het bijzonder in Sardinië.

De plaats van de vrouw is thuis, su domu. Vrouwen op de binnenplaats in de middaguren met verstelwerk.

1. Een goed overzicht van recente publicaties over de weduwe geeft: Ida Blom, 'The history of widowhood: a bibliographic overview'. In: *Journal of family history* 16/2 (april 1991), pp. 191-210.
2. Anna Oppo, 'Where there's no woman there's no home: Profile of the Agro-pastoral Family in Nineteenth-Century Sardinia'. In: *Journal of Family History*, Vol. 15/4 (oktober 1990), pp. 483-502.
3. Enkele publicaties over de rouwcultuur in verschillende mediterrane regio's: Alberto Cirese, 'Nenie e prefiche nel mondo antico'. In: *Lares*, Vol. 17 (1951); William Douglas, *Death in Murelaga: Funerary ritual in a Spanish Basque village*. Seattle, 1969; Constantina Nadia Seremetakis, *The Last Word: Women, Death and Divination in Inner Mani*. Chicago, 1991.
4. Belangrijke publicaties over de rouw in Sardinië: Raffaello Marchi, 'Canti funebri'. In: *Il Ponte*, Vol. 7 (1951), pp. 1342-1351; M. Satta, *Riso e pianto nella cultura popolare. Feste e tradizioni sarde*. Sassari, 1982; Giovanna Soro, 'Folklore Logudorese'. In: *Biblioteca di Lares*, Vol 31 (1971).
5. Het onderzoek richt zich op een groot dorp en drie kleine dorpen in het achterland die samen een landbouwregio vormen, waar veranderingen in de samenleving minder drastisch en snel plaatsvonden.

Het Amsterdamse hoerdom

Lotte C. van de Pol

Lotte van de Pol promoveerde op 28 november 1996 aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam cum laude op het proefschrift *Het Amsterdamse hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw*. Met het schrijven van dit boek heeft Van de Pol zich tot doel gesteld aan te tonen dat 'vrouwenonderwerpen' een structurele plaats dienen te hebben binnen de gewone geschiedschrijving. Het verwaarlozen van het sekseperspectief in historisch onderzoek leidt volgens haar niet alleen tot omissies maar ook tot fouten. *Historica* publiceert de inleiding die Lotte van de Pol, voorafgaand aan haar promotie, uitsprak.

Wanneer ik de afgelopen jaren mensen vertelde over mijn onderzoek, was de eerste vraag steevast: waarom prostitutie? En eigenlijk had ik hiermee al de eerste onderzoeksvraag te pakken. Waarom wordt er bij het onderwerp prostitutie zo vaak gevraagd naar de keuze van het onderwerp prostitutie? Prostitutie is blijkbaar geen neutraal onderwerp; de bestudering daarvan behoeft legitimatie. Tot ver in de twintigste eeuw waren het vooral artsen, juristen en politiefunctionarissen die zich met de geschiedenis van de prostitutie bezighielden. Zij zagen prostitutie, respectievelijk, als oorzaak van de verspreiding van geslachtsziekten, en als een probleem voor wetgeving en openbare orde.

Vakhistorici vonden het onderwerp onbelangrijk en vooral onfatsoenlijk. Deze slechte naam was niet helemaal onterecht: prostitutie is niet alleen een maatschappelijk vraagstuk; het is ook een prikkelend, semi-pornografisch onderwerp waarvoor bij het grote publiek altijd belangstelling is geweest. Er was en is nog steeds een overvloed aan populaire werkjes waarin de belangstelling voor pikante onderwerpen in een acceptabel, want historisch, jasje wordt verpakt. Onder olijke namen als *Het oudste beroep* of *Huizen van plezier* wordt gewoonlijk een hutspot geserveerd van losse feiten, halve waarheden en hele onzin, bijeengegrabbeld uit steeds dezelfde literatuur, bij voorkeur gearneerd met veel plaatjes.

Gewone vrouwen

In de eerste helft van deze eeuw werd iemand die zedengeschiedenis beoefende nog gezien als "een soort wellusteling, als het ware door een waas van ontucht omgeven, die zich bezig houdt met dingen, waarover men niet spreekt."¹ Sinds de seksuele revolutie van de jaren zestig is het stigma op prostitutie sterk verminderd. Onderwerpen op het gebied van seksualiteit, criminaliteit en vrouwen worden sinds de jaren tachtig binnen de geschiedschrijving niet meer als marginaal beschouwd. Toch wordt er nog vaak gevraagd: waarom koos je prostitutie als onderwerp?

Ik was in de eerste plaats op zoek naar het leven van vrouwen uit het gewone volk in de vroegmoderne periode. In historische bronnen zijn vrouwen gewoonlijk ondervertegenwoordigd. Vrouwen uit de lagere klassen zijn vaak zelfs bijna onzichtbaar. Er is echter één groep vrouwen uit het lagere volk waar altijd aandacht voor is geweest, en dat zijn de prostituees. In de zeventiende en achttiende eeuw was die aandacht vooral strafrechtelijk van aard. Prostitutie was categorisch verboden en werd ook daadwerkelijk vervolgd. Voor de historicus leidt die strafrechtelijke vervolging naar strafrechtelijke archieven, en die zijn in Amsterdam goed behouden gebleven. De belangrijkste daarvan zijn de confessieboeken, de registers waarin de verhoren werden genoteerd. De ruim achtduizend processen daarin tegen prostituees, hoerenwaardinnen en bordeelhouders die van 1650 tot 1750 gevoerd werden, vormen de hoofdmoot en het uitgangspunt van mijn onderzoek. In deze verhoren kwam inderdaad niet alleen de prostitutie ter sprake, maar ook direct en indirect veel andere aspecten van het leven van deze vrouwen.

In meer opzichten was prostitutie in vroegmodern Amsterdam een dankbaar studie-object. In de populaire literatuur van die tijd wemelt het van de hoeren, hoerenwaardinnen, en bordelen. Vanaf de kansel ging men tekeer tegen hoererie. In de beeldende kunst was de koopbare liefde een belangrijk thema. Amsterdam, toentertijd na Londen en Parijs de belangrijkste stad van Europa, had een nationale en internationale reputatie als prostitutiestad. Zoals de toeristen tegenwoordig langs de wallen gaan, brachten ze toen een bezoek aan een speelhuis of aan het spinhuis. Speelhuizen waren naar buiten toe gelegenheden waar muziek werd gespeeld en waar men kon dansen, eten en drinken. In werkelijkheid waren het plaatsen waar prostituees klanten, en klanten prostituees oppikten. In het spinhuis, het vrouwen-tuchthuis, kon men voor een paar stuivers veroordeelde hoeren bekijken. In tientallen reisverslagen en reisgidsen werden deze gelegenheden beschreven.

Het onderwerp prostitutie hield dus het juridisch apparaat, de pennen en de gemoederen flink bezig. En het gaat dan niet

Titelprent van *Le Putanisme d'Amsterdam*, 1681 (UB Amsterdam)

alleen om reputatie en beeldvorming. Ook in werkelijkheid is de prostitutie in de grote havenstad met haar vele migranten, die Amsterdam toen was, omvangrijk en duidelijk zichtbaar geweest. Het was binnen de stad een middelgrote bedrijfstak, waar veel geld in omging, waar duizend tot 1500 mensen van leefden en vele anderen een graantje van meepikten. In de geschiedschrijving is er over dit alles echter vrijwel niets te vinden. Hoeren en bordelen pasten blijkbaar niet in het beeld van Amsterdam in zijn meest bejubelde en gouden periode.

Reguleren of verbieden?

Op zichzelf is een onderwerp waar de tijdgenoten heel veel, maar de historici heel weinig, over geschreven hebben natuurlijk al aantrekkelijk. Voor de geschiedenis van het overheidsbeleid is prostitutie bovendien ook een interessant thema. Prostitutie is namelijk altijd als een te bestrijden kwaad gezien. De grote vraag was steeds hoe dit kwaad het best bestreden kon worden; door het te verbieden of door het te reguleren. In de loop van de eeuwen is er een voortdurende wisseling geweest tussen deze twee opties.

De geschiedenis van de prostitutiebestrijding in Amsterdam vanaf de middeleeuwen leert dat dit een keuze is tussen twee kwaden. Bij een totaalverbod houdt de overheid naar buiten toe schone handen, maar de prostitutie verdwijnt niet. Ze gaat ondergronds en verbindt zich met de criminaliteit. De overheid verliest het zicht op de prostitutie en ook de mogelijkheid tot controle. Een totaalverbod is dus niet uitvoerbaar en leidt tot een gedeeltelijk gedogen. Dit onderhands gedogen is echter niet aan openlijke regels gebonden en leidt dus gemak-

kelijk tot willekeur en corruptie.

Regulering heeft als groot voordeel dat de regels duidelijk en, mits realistisch gesteld, ook te handhaven zijn. Het betekent echter ook dat het bestaansrecht van de prostitutie officieel wordt erkend, en dat komt de overheid op veel kritiek te staan. Regulering betekent ook vaak registratie van vrouwen als prostituees en daar zijn deze meestal niet van gediend. Officiële erkenning houdt tenslotte het gevaar in dat de prostitutie in omvang toeneemt en de grenzen van het toelaatbare opgerekt worden. Deze dilemma's spelen bij het huidige prostitutiebeleid en bij vergelijkbare maatschappelijke problemen, zoals druggebruik, nog steeds een rol. Dit onderdeel van de geschiedenis van de prostitutie is dan ook nog steeds maatschappelijk relevant en actueel.

Deze legitimaties van mijn onderwerp betekenen niet dat prostitutie niet op zich zelf interessant is. Integendeel. De verspreiding, de onuitroeibaarheid en de lange geschiedenis van prostitutie door vrouwen raakt aan de kern van de verhouding tussen de seksen, omdat het met zoveel draden vastzit aan andere belangrijke thema's: de verschillen tussen mannen en vrouwen in macht, rijkdom en seksuele vrijheid, en misschien ook in biologische constitutie. Prostitutie is dan ook een belangrijk en veelbesproken probleem binnen de feministische beweging, vrouwenstudies en vrouwen geschiedenis.

Eer en reputatie

De verwevenheid van prostitutie met allerlei maatschappelijke thema's verklaart niet alleen de keuze van mijn onderwerp, maar ook waarom mijn boek zo dik is geworden en naar zoveel aspecten is uitgewaaierd. Ik kon om te beginnen een vrij nauwkeurige reconstructie maken van de prostitutie in die tijd: haar plaats in de stad, de financiële aspecten en de organisatie. Het overheidsbeleid en de politie kregen verschillende hoofdstukken toebedeeld. Het gangbare idee dat in Amsterdam de prostitutie getolereerd werd, bleek onjuist te zijn. Wel bleken prostitutie en politie in veel opzichten verstrengeld te zijn, al was het maar omdat het beleid zoveel invloed had op de werkelijkheid van de prostitutie.

De verhalen die de prostituees voor de rechtbank vertelden, bleken inderdaad veel gegevens op te leveren over het leven van de vrouwen en mannen aan de onderkant van de samenleving. 'Eer' en 'reputatie', zo belangrijk in deze cultuur, bleken ook onder het gewone volk van het allergrootste belang te zijn; de scheiding tussen 'eerlijk' en 'oneerlijk', tussen 'eerlijke' en 'oneerlijke' lieden was essentieel. Bovendien was het opvallend hoezeer het leven in de volksbuurten van Amsterdam gedomineerd werd door vrouwen, zowel in de legale als in de illegale activiteiten. Dat had veel te maken met het vrouwenoverschot: ik berekende dat de verhouding vrouwen-mannen 3 op 2 was. In mijn boek wordt tevens duidelijk hoe het leven van het gewone volk samenhang met de zeevaart, met name met de Verenigde Oostindische Compagnie. Bij de lezing van de rechtbankverslagen kreeg ik ook zicht op de scharreleconomie aan de onderkant van de markt: een economie die geregeerd werd door persoonlijke connecties, en waar krediet en schulden een grote rol speelden.

Beeldvorming

Behalve aan de verhalen en werkelijkheid van vrouwen en mannen in de vroegmoderne tijd, heb ik ook aandacht besteed aan (de veranderingen in) het beeld van en de ideeën over prostitutie en over vrouwen. In de zeventiende eeuw was de houding tegenover prostituees hard en afwijzend. Hoeren waren schuldig aan ontucht, en ontucht was een ernstige zaak: men was er van overtuigd dat God de wereld straft voor zonden én voor het toelaten van zonden. Prostituees werden beschouwd als misdadigsters: zij werden in deze tijd zelfs zwaarder gestraft dan de organisatoren en dat is in de geschie-

denis van de prostitutie uitzonderlijk. De vrouw in het algemeen had een slechte pers: ze werd beschouwd als een wel lustig, onbeheerst, leugenachtig en berekenend wezen. Binnen deze gedachtewereld was elke vrouw potentieel een hoer.

Op afbeeldingen worden hoeren vaak voorgesteld als handlangers van de duivel. Een voorbeeld is het titelblad van *Het Amsterdamsch Hoerdome* uit 1681. Hierop wordt een jonge vrouw, een hoer, bij de arm genomen door een duivel die haar iets influistert. Voor haar voeten kruipen twee jonge mannen diep in het stof: de voorste wordt door een tweede duivel aan een ketting naar haar toe getrokken. Op de achtergrond zit een derde duivel bij het bed met een vrouw die overgeeft of kwijl opvangt, naar ik aanneem een verwijzing naar de kwikturen waarmee syfilis bestreden werd. Eenzelfde duivel is te zien op de titelprent van het tweede deel van *D'Openhertige Juffrouw, of de ontdekte geveinsheid* uit 1699, waar hij met een blaasbalg kwade gedachten inblaast bij een zittende vrouw die tevreden haar geld aan het tellen is. Ook deze vrouw is een hoer, daar laat ook het paar op de achtergrond geen twijfel over bestaan.

De duivel is echter niet alleen verbonden met hoeren maar met alle vrouwen, zoals te zien is op de titelprent van *Het Leven en Bedryf van de Hedendaagse Haagse en Amsterdamse Zaletjuffers*, uit 1696. In dit boek heeft een groep meisjes van goeden huize een club gevormd waarvan de leden zich verbinden zoveel mogelijk wandaden te plegen.

T WEEDE DEEL

D'Openhertige Juffrouw, of d'ontdekte geveinsheid, deel 2 (Leiden 1699) [KB]

Die wandaden vormen een opsomming van al het kwaad waar een zeventiende-eeuwer een vrouw toe in staat achtte. Hoererij is daar slechts een onderdeel van. Duivels met blaasbalgen zijn ook hier weer de aanstichters; de maskers duiden op de huichelarij die het kenmerk van deze slechte vrouwen is. In het midden van de prent verbeeldt een vrouw met slangen in het haar de Nijd. Zij reikt het reglement van de club uit, de 'wetten', waar instructies voorkomen als 'nooit de mond te houden', 'zich te kleden naar de laatste Franse mode' en 'minnaars te bedriegen'.

In de zeventiende eeuw zijn veel prostitutiescènes geschilderd onder titels als 'bordeeltjes', 'koppelaarsters' en 'voorstellen'. Op het schilderij 'De koppelaarster' van Gerard van Honthorst uit 1625 worden prostituees voorgesteld als actieve verleidsters, vrolijk en uitdagend; hun waardinnen als uitgekookte handlangsters. Het is opvallend dat hun klanten worden gerepresenteerd als slachtoffers, als verleide dwazen. In deze tijd van strenge veroordeling van alle seks buiten het huwelijksbed en wijdverspreide angst voor Gods straffen waren dergelijke scènes geen ongecompliceerde vrolijke tafereelen. Het was nodig hier een schuldige aan te wijzen en deze schilderijen maken duidelijk wie dat is: de vrouw.

Dat is niet alleen een zeventiende eeuwse zienswijze, maar ook een mannelijke. Op het schilderij 'Het voorstel' (1631) van Judith Leyster - de enige vrouwelijke schilder die zich aan dit thema gewaagd heeft - zien we een meisje dat niet vrolijk of uitdagend is, maar ernstig, zedig gekleed, en aan het werk. Zowel de vrouw als de man zijn afkomstig uit het gewone volk, en ook het interieur is sober. Dat plaatst het tafereel veel meer in de werkelijkheid dan de meeste andere schilderijen met dit thema. Het dilemma, de gevoelens van het meisje zijn hier voelbaar. Er zijn meer 'verleidingen' waarbij de vrouw afwijzend of aarzelend is, maar geen is zo sober als die van Leyster.

Dat de visie op prostitutie historisch veranderlijk is, blijkt uit het schilderij 'Het slachtoffer van de ellende' uit 1897. Dit laat-negentiende eeuwse doek laat een beeld van de prostitutie zien dat diametraal tegengesteld is aan dat van de zeventiende eeuw. Is in de zeventiende eeuw de vrouw de schuldige, de actieve, hier is de vrouw het slachtoffer. Net als bij Honthorst zien we de klant op de rug, maar daar was hij een verleide sul, en hier is hij de dader. 'Het slachtoffer van de ellende' typeert niet alleen een grote verandering in houding tegenover prostitutie, maar ook een ander gezichtspunt. 'Het slachtoffer van de ellende' is geschilderd door een vrouw en een actief socialiste, namelijk Marie de Roode-Heyermans, de zuster van Herman Heyermans.

Lotte van de Pol, *Het Amsterdams hoerdome. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw*, De Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1996. f 59,50

Lotte van de Pol studeerde geschiedenis en Engels en werkte aan verschillende instellingen voor hoger en universitair onderwijs. Hij publiceerde veel over vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw, w.o. 'Vrouwen in mannenkleden' met Rudolf Dekker.

1. H. Lewandowski en P.J. van Dranen, *Beschavings- en zedengeschiedenis van Nederland*. Amsterdam 1933, p. 13.

Gouvernante in Nederland

Feit en fictie over een verdwenen beroep

Greddy Huisman

Het beroep van gouvernante bestaat al lange tijd niet meer. In de vorige eeuw echter vonden veel jonge vrouwen een betrekking als gouvernante. Zij had een plaats binnen een familie waarvoor zij uiteenlopende werkzaamheden verrichtte. Greddy Huisman deed onderzoek naar gouvernantes en putte uit diverse bronnen. Voor *Historica* bewerkte zij haar lezing die deel uitmaakt van een lezingreeks literair-historische vrouwenportretten.

“Wanneer men op een winteravond langs de voornaamste grachten van Neêrlands hoofdstad gaat, dan ontdekt men hier en daar een helder lamplicht op een der bovenste verdiepingen. Zou het de kamer van de bedienden wezen? Neen, raam en gordijnen doen zulks betwijfelen; het laat zich echter ook niet denken, dat de bewoners hunne huiskamer zoo ver boven de oppervlakte der aarde zullen uitkiezen en voor het licht van slaapvertrekken is het nog te vroeg. Wat zou het dan kunnen zijn? Ik zal het u zeggen: daar boven wonen de Muzen, daar worden de fraaie letteren, de schoone kunsten beoefend, daar onderwijst men de jeugd, daar tronen gouvernantes”

Uit: *Hermine* (1850) door E. van Calcar

Het fenomeen gouvernante spreekt tot de verbeelding. Maar het roept ook veel vragen op. Hoe verhiel de weergave van de gouvernante uit de romans zich tot het werkelijk leven van een gouvernante? Uit welke bevolkingslagen kwamen ze? Wat hield het beroep van gouvernante precies in en hoe beoordeelde zijzelf en anderen dit beroep? Wat was hun motief om gouvernante te worden? Bestond er een opleiding tot gouvernante? Hoe verhiel deze jonge dame zich tot haar werkgever en het gezin waar ze voor werkte? Hoe vond een familie haar gouvernante? Haar mobiliteit per boot, postkoets of trein kan men zich voorstellen; hoe zat het echter met haar sociale mobiliteit? In de loop van de negentiende eeuw veranderde het beroep om ten slotte in onze eeuw te verdwijnen. Waarom? Al deze vragen leidden tot een speurtocht door archieven en egodocumenten, literatuur en fictie.

De sporen die gouvernantes in Nederland hebben nagelaten, waren bepaald niet overvloedig en bovenal niet makkelijk te traceren. Ik zocht in Nederlandse familie-archieven en bevolkingsregisters, verdiepte mij in de wetenschappelijke literatuur en las veel fictieve geschriften waarin een gouvernante voor zou kunnen komen. Als bron van informatie interviewde ik tevens mensen die nog een gouvernante hadden gekend.

Archiefvondsten

De familie-archieven uit een aantal Nederlandse steden gaven soms iets prijs van de geschiedenis van gouvernantes. Zo

bevindt zich in een van deze archieven een brief uit 1877, geschreven door een emotioneel gestemde Engelse gouvernante, Mrs. Rhodes, aan haar voormalige werkgevers, de familie Lyclama à Nyeholt uit Beetsterzwaag. Zij bood hierin haar verontschuldiging aan en vraagt vervolgens of zij haar weer in dienst willen nemen als gouvernante. Een andere brief maakt pas duidelijk wat de aanleiding was voor haar ontslag: dronkenschap. In deze brief werd ook gesteld dat zij niet terug behoefde te komen. Treurig, want zonder goede referenties zal haar toekomst niet gemakkelijk zijn geweest, temeer daar in deze tijd in Engeland spottend werd verkondigd dat er meer gouvernantes waren dan op te voeren kinderen.

Een ander voorbeeld van familie-archiefvondsten bevindt zich in het Rijksarchief Friesland. Hierin wordt melding gemaakt van het huwelijk, in 1871, van Georg Wolfgang Carel Duco, baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg met Friederike Schöle, de gouvernante van zijn overleden dochtertje. Hij was 57 jaar, zij twintig jaar jonger. Friederike schonk hem drie kinderen en

Gouvernante Nina Grünewald (en hond Erna) ± 1904.

behoedde deze tak van de familie voor uitsterven. Bovenstaande voorbeelden uit familie-archieven zijn tamelijk uniek. Gewoonlijk bevatten familie-archieven vooral informatie over bezittingen, landerijen, ambten en erfenissen en veel minder over het gezinsleven, het privéleven van een familie en juist dáár zouden sporen van gouvernantes te vinden zijn. Hele dagen 'pluizen' in de archieven leverde slechts fragmentarisch het feitelijk bewijs van het bestaan van de gouvernante. Daarom waren er voor méér gegevens over de gouvernante andere bronnen nodig.

Nederland heeft geen monografie over de hier werkende gouvernantes uit het verleden. Daarom raadpleegde ik, gezien het internationale karakter van het beroep, behalve Nederlandse ook anderstalige historische studies, tijdschriften, periodieken en egodocumenten, waarin iets werd gemeld over de beroepsarbeid voor vrouwen uit die periode, en over opvoeding en onderwijs van meisjes. Verder verdiepte ik me naast de gezinsgeschiedenis in de elite- en adelgeschiedenis. Omdat deze studies niet bijdroegen tot een helder beeld van het dagelijks leven van de individuele gouvernante in ons land, begon ik zowel Nederlandse historische- en 'gewone' romans, als meisjesboeken te lezen. Daar zou ik de gouvernante ook tegen kunnen komen. Wie weet, wachtte hierin een nog niet ontdekte Jane Eyre, Agnes Grey of Becky Sharp.¹

Standaardmeubilair

De romans maakten - in tegenstelling tot de meeste familie-archieven - wél kleine dagelijkse details zichtbaar. Voor de

lezer van romans uit de negentiende eeuw is de gouvernante een bekende figuur. Zij behoort als het ware tot het standaardmeubilair van de romans die verhalen over welgestelde families. Door haar intermediaire positie kan ze een kijkje bieden op het familieleven en de dagelijkse omgang van de standen binnen de muren van één huis in de vorige eeuw. In de ene roman wordt ze nauwelijks opgemerkt, terwijl een andere schrijver haar een hoogst beklagenswaardig wezen achtte; iemand die betere tijden heeft gekend, maar nu werd gedwongen om te werken. Het gouvernantewerk zou haar maatschappelijke daling bevestigen en voor de buitenwereld zichtbaar maken. Dergelijke verhalen spelen zich af in kringen waarin men een gouvernante had. Bij andere schrijvers kun je terecht voor informatie van binnenuit, namelijk bij Nederlandse auteurs die voortkwamen uit de maatschappelijke laag waarin meisjes gouvernante werden of waren. Deze auteurs - nu vaak vergeten - kenden zelf, in hun eigen omgeving, gouvernantes. En dat merk je. In hun boeken moet je

A.M.C. Buma en A.A.S. Buma
nu gemeente Leeuwarden

zijn voor verhalen over de dagelijkse lessen in de leerkamer, over orde en straf, over omgang met de leerlingen. De gouvernantes in deze boeken zijn geen gefrustreerde slachtoffers maar 'overwinnaars': hun lot wordt uiteindelijk keuze.

Een ander bron van informatie was het verhaal van mensen die aan het begin van deze eeuw nog een gouvernante hebben gehad. Deze personen behoorden meestal tot families bij wie het in dienst hebben van een gouvernante - in de vorige eeuw - een traditie was. Het interview begon altijd keurig met een vragenlijst, maar liep vaak uit op een meer persoonlijk gesprek. De details in de verhalen boden inzicht in de reputatie van de uit de verschillende landen afkomstige gouvernantes. (Aan het taalgebruik van de geïnterviewden meende ik soms te kunnen horen of zij vroeger een Frans- of Engelstalige gouvernante hadden.)

Tijdens deze gesprekken ging het over de persoonlijke omgang binnen de familie, er werd verteld over gevoelens van heimwee en over het verdriet wanneer de gouvernante vertrok. Ook kreeg ik meer zicht op onderwerpen als gezins-taal, bijnamen enzovoort. De herinneringen aan een goede gouvernante bleken voor de geïnterviewden sterker dan de herinneringen aan een slechte gouvernante, hetgeen verklaard kan worden uit het feit dat een minder goed functionerende gouvernante meestal maar kort bij een familie verbleef. Er waren families die zo'n goede band met de gouvernante hadden, dat ze soms drie generaties lang het contact behielden. De verhalen - vaak aangevuld door het tonen van souvenirs, een bijbeltje, een aquarel, brieven en foto's - gaven ook meer zicht op de veranderingen binnen het beroep. De twintigste-eeuwse gouvernante was een heel andere dan haar negentiende-eeuwse voorgangster.

De andere schim

Aanvankelijk was mijn beeld van de gouvernante gevormd door de Engelse romans uit de negentiende eeuw: Een jonge vrouw van buitenlandse of Nederlandse nationaliteit met enige opleiding; ze was inwonend en belast met onderwijs en opvoeding (en eventueel enige godsdienstige vorming) van meisjes en (soms) jonge jongens in de leerkamer van een familie. De nadruk lag voor mij in het gegeven dat de gouvernante inwonend was en onderwijs gaf aan kinderen die niet naar school gingen. Deze zienswijze moest ik echter herzien en uitbreiden.

De Engelsen lieten in hun taal zien dat er binnen het beroep van gouvernante allerlei begrippen en benamingen waren die iets zeggen over de manier van werken, over specialisaties en over hiërarchische structuren. Zo was een 'governess' vaak gewoon een onderwijzeres aan een kostschool of internaat. De inwonende gouvernante noemde men in Engeland 'private', 'family', of 'resident governess'. Er waren ook gouvernantes die niet bij de familie inwoonden. Zij werden in de Engelstalige gebieden 'daily governess' of 'visiting governess' genoemd. In bepaalde gevallen ging het hier om vrouwen die gespecialiseerd waren in een bepaald vak. Maar ook de 'gewone' gouvernantes gaven soms de voorkeur aan het zelfstandig (extern) wonen.

In advertenties van en voor gouvernantes - dit geldt ook voor Nederland - zien we de diversiteit binnen dit beroep. Er waren sharing governesses, summer of holiday governesses, conversational of companion governesses, nursery governesses (frans: bonne-gouvernante) en finishing governesses. Soms groeide een gouvernante mee met haar 'élèves': van nursery governess werd ze finishing governess. In Nederland sprak men de gouvernante aan (of sprak men over de gouvernante) als Fraulein, Miss, of Mademoiselle ("Zellie"), overeenkomstig het land van herkomst van de betreffende gouvernante. Dit gebruik komt ook voor in het in Nederland bekende lied van Jean Louis Pisuise (1913) over *De Franse Gouvernante*:

'n Grote stad, 'n stille gracht
'n Deftig huis met "horren"
'n Liverei-knecht, 't is de pracht
Met bakkebaard, geen snorren,
Die staat te buigen voor de deur
En uit de vigelante
Sapt met een lachje en 'n kleur:
De Franse Gouvernante.

Mevrouw vangt haar in 't kantoor
Mam'sell' maakt "révérence".
Mama stelt haar meisjes voor:
Mimi, Fiffi, Hortence
Papa zegt heel distraït: "Bonjour"
Maar achter zijn courante'
Zit hij als een kenner op de loer
Naar de Franse Gouvernante. (...)

En Wim en Frans en Frederik
Die zitte' erbij te gnuiven
En ieder denkt: Als 't lukt zal ik
M'eens op Mam'selle fuiven
Kortom, het hele huis loopt dol
Op de geestige, piquante
Modieuze en verleidelijke
Franse Gouvernante.

'n Deftig huis...dus hallef elf
Dan zijn de lui naar bed en
Dan laat één rolgordijn je zien
De raarste silhouetten.
Soms Papa, en soms is 't Wim
Ook Frits en Frans zijn klante'
Maar altijd is de andere schim...
De Franse Gouvernante

Was de Franse gouvernante anno 1913 werkelijk zo'n amusant cliché? Het valt op dat het lied met geen woord rept over de taken van deze Franse gouvernante. Wel wordt de opwindende en seksuele spanning die haar aanwezigheid oproepen bij de vader en de zonen van het huis breed uitgemeten. Misschien is de verklaring gelegen in de bijzondere positie die de gouvernante inneemt in het huis van de werkgever. Haar status was een andere dan die van bijvoorbeeld de keukenmeid. Een seksuele relatie van de heer des huizes met een vrouw uit de lagere werkende stand kwam regelmatig voor. Als het echter om een gouvernante ging - iemand zo dicht bij de eigen sociale klasse - lag het morele besef anders. Misschien maakte het seksuele spanningsveld dat hieruit voortvloeide de gouvernante juist tot zo'n aantrekkelijk personage voor romanciers en liedjesschrijvers. Ook serieuze publicaties maakten soms gebruik van simpele clichés. Zo vermeldt Elise van Calcar in *Evangeline. Het vrouwelijk leven* (1854):

"...Doch de onderwijzeressen uit onze landgenoten staan met uitzondering van het spreken van vreemde talen, doorgaans toch nog verre boven de vreemdelingen, die de Hollandsche kinderen komen opvoeden. De Nederlandse onderwijzeres moge vaak te bekrompen aan de methode hangen welke haar zelve tot leiddraad gediend heeft, en als huisonderwijzeres te veel de trant en sleur der school in de leerkamer overbrengen. Wij achten haar doorgaans verkieselijk boven de halsstarrige Zwitserse, de litzinnige Fransche, de coquette Engelse gouvernantes, die maar al te dikwijls uit de laagste volksklassen tot ons komen, zonder innerlijke beschaving, zonder andere kennis dan die hare moedertaal en die dan vaak niet eens nog die taal grondig verstaan of zonder fouten *schrijven*..."

Het beroep van gouvernante blijkt in de negentiende eeuw niet onomstreden te zijn. Ook niet in Nederland. Vrouwen als Betje Wolff en Elise van Calcar gaven de voorkeur aan de moeder als opvoedster van haar dochters en niet aan een gouvernante. Alleen onder bijzondere omstandigheden kon hiervan worden afgeweken. Ook ondervond het beroep van gouvernante weerstand van diegenen die van mening waren dat een vrouw zich verre van geleerdheid moest houden en van hen die erop tegen waren dat vrouwen zich in toenemende mate economisch onafhankelijk opstelden. Weer anderen getuigden van medelijden met de gouvernante of bespotten haar uiterlijk. Een 'governessy look' was geen compliment. Zelfs in onze tijd wordt het woord gouvernante zelden neutraal gebruikt.

Exportartikel uit Zwitserland

De kinderen uit de welgestelde families in de vorige eeuw - en soms aan het begin van de deze eeuw - hadden onderwijs

Goede aanbevelingen. Adres Bem.-Bureau Den Haag, lett. T. P.

N°. 2466. Eene Onderwijzeres, P. G., 29 jaar, in het bezit eener **hulp-acte** en **acte nuttige handwerken**, wenscht de morgenuren **aan jonge kinderen les te geven**. Adres Bemiddelings-Bureau Den Haag, letter S.

N°. 2467. Eene jonge Dame, 22 jaar, P. G., zag zich gaarne geplaatst als **gouvernante voor Indië**. Zij bezit eene acte lager onderwijs en hoopt in Augustus ook acte Fransch te halen. **Hare overtocht naar Indië heeft zij als dochter van Oost-Ind. ambtenaar**, vrij Adres Bem.-Bureau Den Haag, letters C O.

N°. 2468. Te Maarssen, waar uitstekende scholen zijn, bestaat na half Augustus gelegenheid tot **opname van een schoolgaand meisje of een naar jonge kinderen in een deftig gezin** Van nit-

Uit: Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereening "Tesselschade" Correspondentieblaadje Bemiddelingsbureau tot het bezorgen van betrekkingen uitsluitend aan beschaafde vrouwen. 16 jaargang augustus 1896 nr. 5

aan huis. Soms gaven de ouders zelf dit onderwijs. In andere gevallen gaf een inwonende ongehuwde zuster of tante les, of kwam de (dorps)onderwijzer na vier uur langs. In bepaalde welgestelde families werd het gebruikelijk een gouverneur of (in de negentiende eeuw steeds vaker) gouvernante in dienst te nemen. De jonge dames haalde men bij voorkeur uit het buitenland. De gedachte hierachter was dat hun kinderen zo splendorwijs één of meer vreemde talen leerden spreken. In Nederland waren met name Zwitserse meisjes populair; zij kwamen uit een politiek neutraal land en waren veelal meertalig en protestant. Men noemde hen ook wel het beste exportartikel van Zwitserland.

De omvang van de groep gouvernantes in Nederland is moeilijk vast te stellen. Staat deze groep nu voor de "verborgen vrouwenarbeid, waarvan geen historie verhaalt en geen statistiek getuigt"²? Het is duidelijk dat bovenal de definiëring van het beroep, de rekbaarheid van het begrip gouvernante, een telling in welke vorm dan ook zal bemoeilijken. Mijn onderzoek levert nog geen collectieve biografie op over gouvernantes in Nederland. Het vormt wel een aanzet. Uiteindelijk zal het een verhaal worden waarin individuele verschillen een duidelijke plaats krijgen naast de collectieve overeenkomsten.

Want, of ze nu leefden aan het begin of aan het eind van de eeuw, jong waren of oud, uit het buitenland kwamen of uit Nederland, in de stad werkten of op een eenzame buitenplaats, ze gaan allemaal de geschiedenis in als gouvernante. Maar zowel de omstandigheden en de karakters als de motieven om gouvernante te worden verschilden per vrouw. Er bestaat geen prototype van de gouvernante: elke gouvernante was uniek.

Greddy Huisman is historica en oud-medewerker RUG

Voor haar onderzoek naar gouvernantes verzoekt Greddy Huisman onderzoekers van familie-archieven haar te attenderen op eventueel aanwezige bronnen (vooral egodocumenten) die betrekking hebben op gouvernantes. Adres: Lage der A 17, 9718 BK Groningen, tel 050-3137330.

1. Helaas ontbreekt bij ons een fascinerende studie als die van Katherine West, *Chapter of governesses. A Study of the Governess in English Fiction 1800-1949*. Londen, 1949.
2. In: J.G.M. de Bruyn, 'Omstreden kwaliteit omtrent vrouwenarbeid en beleid'. Oratie VU 1991.

Van codering naar kenmerk

Lesbische literatuur in Nederland 1970-1995

Yvette Mulder en Anne Sluijs

Iedereen wordt in zijn denken en doen beïnvloed door de maatschappij waarin hij leeft. Dat geldt ook voor de schrijfsters van romans met een lesbisch thema. Soms is deze invloed terug te vinden in hun werk, soms beïnvloeden zij op hun beurt de maatschappij. Yvette Mulder en Anne Sluys deden onderzoek naar het bestaan van beelden van vrouwelijke homoseksualiteit in Nederlandse lesbische literatuur tussen 1970-1995 en legden een relatie tussen de romans en de veranderingen in de maatschappij.

In haar proefschrift *Een Stilzwijgende Samenwerking, lesbische vrouwen in Nederland 1920-1970* verklaart Judith Schuyf dat in 1970 het 'stilzwijgen' van lesbische vrouwen werd doorbroken. Logischerwijs zou deze doorbreking zich moeten weerspiegelen in de romans die vanaf 1970 zijn verschenen. Om dit te toetsen, onderzochten wij de beelden van vrouwelijke homoseksualiteit in lesbische literatuur in de periode 1970-1995 en vergeleken onze resultaten met die van Schuyf. Wij hebben gekozen voor werk van vrouwelijke auteurs, om vooroordelen ten opzichte van het lesbische te vermijden. De volgende boeken maakten deel uit van ons onderzoek: *Het dubbele gelijk* van Maartje Luccioni, *De vrouw uit het Holoceen* van Gerda Meijerink, *De Litteraire salon* van Andreas Burnier, *Ik hou van je Victorine* van Susan de Boer, *Lindeboom* van Ina Bouman, *De Bewondering* van Anja Meulenbelt, *Paso Doble* van Mechel Doewina, *Vallen* van Tjitske Payens en *Vriendinnenvrouwen* van Joanna Werners.

Lesbische subcultuur

Lesbische vrouwen waren in de jaren twintig behoedzaam ten opzichte van hun omgeving. Dat moest wel, want de dominante cultuur veroordeelde hun gedrag. Geheimhouding was dus belangrijk waardoor veel vrouwen in een isolement kwamen. De meesten wisten hun isolement te doorbreken en in de subcultuur hun weg te vinden.

Lesbische vrouwen voelden zich alleen veilig bij andere lesbische vrouwen. Homoseksualiteit werd zo een norm. De geheimhouding was in dat geval een probleem. De twee tegenstrijdige normen werden door het gebruik van stijlmidelen met elkaar verbonden. Door middel van haardracht, kleding, houding en gedrag kon men aan andere vrouwen duidelijk maken dat men ook 'tot de club' behoorde.¹ In de jaren twintig en dertig was er sprake van een vrouwenoverschot waardoor het niet opviel als je als vrouw ongetrouwd was. In de jaren vijftig kwamen ongehuwde vrouwen in een benarde positie. De overheid was vanaf de Tweede Wereldoorlog bezig het gezin en het huwelijk te propaganderen.

Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde zich in de grote ste-

den in de randstad een uitgaanscircuit voor lesbische vrouwen. Dit gebeurde naar voorbeeld van steden als Berlijn en Parijs waar deze circuits al langer bestonden. In deze subculturele cafés ontwikkelde zich de Butch/Femme-stijl. Deze was duidelijk terug te voeren op de medische opvattingen over de lesbienne; de butch was het mannelijke en de femme het vrouwelijke type. Ze hadden langdurige relaties. De tegenhanger hiervan vormden het bar/dancing-types. Zij waren in het dagelijks leven niet als lesbisch herkenbaar en hadden korte relaties met elkaar. Het in 1946 opgerichte COC was een aanvulling op de ontmoetingsmogelijkheden. Voorwaarde om in de subcultuur thuis te raken was bekendheid met de ideeën, codes en omgangsvormen.

Vanaf eind jaren vijftig ging het COC zich distantiëren van de subculturele cafés. Ze presenteerde zich niet meer als alternatief naast de subcultuur, maar als vervanging ervan.² In de jaren zestig kwam er een eind aan het isolement van de lesbische vrouwen door de opkomst van de homobeweging. De bevrijdingsstrategie van de homobeweging was de 'coming out'. Iedereen moest gewoon voor zijn seksuele geaardheid uitkomen. Er kwam een toenemende tolerantie in de maatschappij en meer aandacht van de media. Sportief, zelfstandig en mannelijk optreden van vrouwen werd nu gezien als een teken van geëmancipeerd gedrag. Ook verdween het subculturele uitgaansleven, en daarmee het Butch/Femme-type.

Literaire strategieën

In literaire teksten kan de auteur verschillende literaire strategieën hanteren waarmee gerefereerd kan worden aan homoseksualiteit. Het gebruik van codes is rond 1914 begonnen als gevolg van de minderwaardige positie die homoseksualiteit toen innam; de term homoseksualiteit werd zoveel mogelijk verzwegen en er werden codes gebruikt. De volgende strategieën worden in de periode 1920-1970 gebruikt om te refereren aan homoseksualiteit: de personage, de topografie, het onderwerp, de verwijzing naar andere literatuur, een literaire traditie en een vertoogwijze. Om een goed beeld te krijgen van de verschillende strategieën is het nodig dat elke strategie

nader wordt omschreven.

Onder 'de personage' valt het derde geslachtstype, waarbij de uiterlijke kenmerken als haar en kleding centraal staan. De Bohème- en kunstenaarswereld, waarvan iedereen wist dat daar vaak hele andere opvattingen heersten over seksualiteit en dus ook over homoseksualiteit, vormt vaak het decor waarin een lesbisch personage wordt neergezet.

Bij de topografie zijn er drie mogelijkheden voor coderingen: het buitenland, het eiland en de gesloten ruimte. In de Nederlandse literatuur speelt het buitenland een grote rol. Lesbische contacten zijn vaak alleen maar in het buitenland mogelijk vanwege de anonimiteit die toen nodig was. Vanwege haar lesbische subcultuur komt Parijs veel voor, net als verwijzingen naar het klassieke Griekenland en Rome. Een eiland fungeert als een ideale plaats, afgesloten van de buitenwereld vol met vooroordelen. De ingesloten ruimte geeft zowel isolement als bescherming aan. De afgeslotenheid van de buitenwereld heeft een dubbel aspect: de buitenwereld kan er niet in maar er kan ook niets uit die ruimte ontsnappen.

Onder intertekstualiteit vallen verwijzingen naar de wetenschappelijke theorievorming over homoseksualiteit en de verwijzing naar decadentie.

Van de literaire traditie wordt gebruik gemaakt om de positie van lesbiennes sterker af te bakenen in de tekst. Hiervoor wordt een aantal stijlen en motieven gebruikt: naturalisme, trivialiteit en het eenzaamheidsmotief. Een goed voorbeeld van naturalisme is het gebruik van een tuin als terugkerende plaats van handeling. Een tuin is fris groen, het begin van een nieuwe jonge liefde. Het literaire genre kan ook een codering vormen. In de lesbische 'pulpromans' wordt vaak op een ironische manier gebruik gemaakt van stijlmiddelen, zoals onnatuurlijke dialogen en een heel precies, overdreven taalgebruik. Op deze manier wordt de gevestigde verhoudingen een spiegel voorgehouden. Trivialiteit dient dan als een middel tot zelfdefinitie. De eenzaamheid is een centrale gevoelscode in lesbische literatuur. In de periode 1920-1960 wordt de een-

zaamheid gezien als de centrale levenservaring van lesbische vrouwen.

In de vertelwijze dient taal als een codering. Dit kan gebeuren door het gebruik van speciale woorden en voorwerpen die aan het lesbisch zijn refereren, maar ook door verschillende soorten taalgebruik. Het woord 'lesbisch' wordt zelden gebruikt. Er wordt veel meer gerefereerd aan een lesbisch thema via codewoorden als dames, juffrouw, modern, sappho en schorpioen, omdat het woord 'lesbisch' vaak een negatieve lading heeft.

In de vertelwijze wordt vaak een derde persoon gebruikt om afstand te scheppen. Ook kan het geslacht van de ik-persoon neutraal blijven.

Voorwerpen en symbolen worden tot ver in de twintigste eeuw als codering gebruikt. Er werd gebruik gemaakt van de bloem, het viooltje, de kleuren roze en paars en de spiegel. De spiegel is afkomstig uit de mythe van Narcissus, die zichzelf zo liefhad. In de klassieke Oudheid werd gelijkslachtige liefde ook als liefde voor hetzelfde, jezelf gezien. Via de spiegel ziet de persoon eerst zichzelf en vervolgens ook een vergelijkbare persoon.

Eenzaamheidsmotief

In de romans van na 1970 komt het derde geslachtstype niet voor, wel mannelijk gedrag in de jeugd (*Paso Doble*) en een zelfstandig en onafhankelijk optreden (alle romans). Dat laatste is terug te voeren op de emancipatie van de vrouw door het feminisme dat in de jaren zeventig opkwam. In twee boeken (*De bewondering*, *Litteraire salon*) komt de kunstenaarswereld voor. In beide boeken heeft deze wereld een relatie met het lesbische omdat hier voor de hoofdpersonen de sleutel ligt tot de ontdekking dat ze lesbisch zijn. In alle romans komt het buitenland voor. Meestal heeft het een functie in het verhaal zelf en slaat het niet op het lesbische in het bijzonder. In drie boeken komt Parijs naar voren. In twee als dé vakantiebestemming voor het lesbische stel (*Paso Doble*, *Vallen*).

Voorkant van een Amerikaans pulpboekje (uit: Schuyf)

In *De Litteraire salon* heeft Parijs een grotere functie omdat zich daar de kunstenaarswereld bevindt waar de hoofdpersoon haar lesbische aard ontdekt.

In vier romans komt een eiland voor. In *Vriendinnenvrouwen* is het een vakantiebestemming waar een ontmoeting met een geliefde plaatsvindt. In *Vallen* wil de hoofdpersoon juist naar dat eiland omdat haar geliefde er ook is geweest. In *De Litteraire salon* en *De Bewondering* heeft het eiland een grotere functie. Hier worden op de eilanden de lesbische relaties overdacht. Beide boeken zijn autobiografisch en het is duidelijk dat beide schrijfsters zelf in die situatie hebben gezeten. Ook is het mogelijk dat ze het idee om naar een eiland te gaan om een relatie te overdenken, zelf ook weer uit een boek hebben opgedaan. De gesloten ruimte komt alleen in *De Lindeboom* voor. De hoofdpersoon hebben een huis geërfd van een tante. Het verhaal speelt zich af in dit huis dat hun isolement symboliseert. In geen van de romans komt een verwijzing naar de wetenschappelijke theorie voor. Ook decadentie is in geen enkele roman te vinden.

In alle romans komt het eenzaamheidsmotief voor, maar in verschillende vormen, bijvoorbeeld door het overlijden van familieleden. In *De Litteraire salon* en *De Bewondering* heeft het eenzaamheidsmotief met het lesbische te maken. In *De Litteraire salon* is de hoofdpersoon alleen achtergebleven na een aantal woelige relaties, maar ze is hier positief over. Ze kan nu een eigen leven beginnen. In *De Bewondering* is de hoofdpersoon eenzaam omdat ze voor een lesbische levensstijl kiest, waardoor ze weinig met andere mensen in contact komt. Later verdwijnt de eenzaamheid omdat iedereen haar dan om haar keuze bewondert. In de meeste boeken komt de natuur voor, maar hieraan wordt geen extra betekenis gegeven. In drie boeken heeft de natuur een duidelijke coderingsfunctie. In *Ik hou van je Victorine* wordt de tuin van oma vaak gebruikt als plaats van handeling. In *Lindeboom* hangt de hoofdpersoon zich op aan de lindeboom in de tuin. Hier heb je dus het contrast van de dood tegenover de schoonheid van

de natuur. Dat is ook het geval in *Vrouw uit het Holoceen* waar de geliefde van de hoofdpersoon verdrinkt in het meer waar ze altijd zwemt. Alleen in *Ik hou van je Victorine* is er sprake van trivialiteit in de zin van dat het een zoetig verhaal is met een happy end. We denken niet dat het een codering is, omdat het boek geschreven is met de intentie een zoetig boekje te zijn.

In geen enkel boek komt taalgebruik voor dat de functie heeft om het lesbische thema daaraan te herkennen; alles wordt gewoon openlijk wordt gezegd. Sommige 'oude' uitdrukkingen komen wel voor zoals 'fout zijn', 'speciaal', 'juffrouw' (*Paso Doble*), 'één van ons' (*De Bewondering*). In *Ik hou van je Victorine* en in *De Lindeboom* wordt het verhaal verteld door een toehoorder in de derde persoon. Wij denken dat dit gewoon een keuze is geweest van de schrijfsters en niet de functie heeft om afstand te nemen van datgene wat er gebeurt. In *Het dubbele gelijk* wordt in elk hoofdstuk wel een paar keer gemeld dat er in een spiegel gekeken wordt. Dit kun je zien als een codering. In de andere romans komt het gebruik van artefacten niet voor.

Knipoog

Concluderend kunnen wij stellen dat in de romans alleen de grote lijn van de coderingen is terug te vinden. De details zijn verdwenen. Deze zijn niet meer nodig omdat het duidelijk is dat het om een boek met een lesbisch thema gaat. In de romans wordt nergens met bewoordingen ergens omheen gedraaid, wat aangeeft dat de 'openheid' wat betreft vrouwelijke homoseksualiteit inderdaad in de romans is terug te vinden. Het derde geslachtstype komt niet meer voor in de romans. Het COC keerde de butch/femme-types de rug toe, waardoor deze levensstijl impopulair werd. Dit kan een oorzaak zijn voor het feit dat dit in de romans niet meer wordt gebruikt. Ook intertekstualiteit komt niet meer voor. Er hoeft geen excuus, geen theorie ter verklaring van het lesbische meer te worden gebruikt. Je mag het gewoon zijn, zonder terug te grijpen op theorieën die het lesbische verantwoorden en/of aangeven. Hier is de veranderde maatschappelijke houding ten opzichte van de vrouwelijke homoseksualiteit te zien.

Er wordt in de romans in meer of mindere mate gebruik gemaakt van de lesbische beelden. De schrijfsters geven op die manier een knipoog naar de vroegere romans en geven zo aan in de lesbische literaire traditie te staan. In de lesbische literatuur van na 1970 zijn de coderingen blijven hangen en de oude thema's gebleven. Door de toegenomen tolerantie ten opzichte van homoseksualiteit wordt er in de boeken openlijk over het lesbische geschreven. De codering heeft dus een andere functie gekregen; niet meer de primaire functie van het aangeven van het lesbische, maar het zijn nu de kenmerken geworden van een sociale groep: de lesbische vrouwen.

Yvette Mulder en Anne Sluijs zijn afgestudeerd in de richting Cultuur Historische Educatie aan de Hogeschool Rotterdam en Omstreken.

1. Judith Schuyf, *Een stilzwijgende samenzwering, lesbische vrouwen in Nederland 1920-1970*. Leiden, 1994, p. 342.
2. A. Kooten Niekerk en S. Wijmer, *Verkeerde vriendschap, lesbisch leven en cultuur in de jaren 1930-1960*. Amsterdam, 1985, p. 165.

Gezusterlijk op weg naar Indië

Vilan van de Loo

Marijke Barend-van Haeften

OP REIS MET DE VOC

De openhartige dagboeken van de zusters Lammens en Swellengrebel.

Walburg Pers; 180 pagina's; f 49,50.

Reisverslagen van vrouwen die met een VOC-schip naar het voormalige Nederlands-Indië reisden, zijn zeldzaam. We kennen deze vrouwen vooral via de opmerkingen van andere, mannelijke, reizigers. *Op reis met de VOC. De openhartige dagboeken van de zusters Lammens en Swellengrebel* brengt daar verandering in. Deze zusjes beschreven hun ervaringen op weg naar Indië en tijdens de terugkeer naar het vaderland.

Op reis met de VOC. De openhartige dagboeken van de zusters Lammens en Swellengrebel, met een inleiding van en geannoteerd door Marijke Barend-van Haeften, bevat twee reisverslagen die onafhankelijk van elkaar zijn bijgehouden door Maria en Johanna Lammens (in 1736) en door Johanna en Helena Swellengrebel (in 1751). Het is goed dat ze er zijn, maar ze hadden nog een beetje meer moeten zijn. Onze moderne ogen zijn niet ingesteld op het lezen van oud Nederlands. Nu zijn de dagboeken van de beide zusterparen weliswaar keurig geannoteerd en voorbeeldig ingeleid, maar dat blijft een aanvulling op een moeilijk doordringbare woordenstroom. Ik pleit er beslist niet voor om alles dat een beetje lastig leest, meteen te 'hertalen', zoals dat in de Griffioenreeks zo hardnekkig gebeurt, maar een beetje lezersgemak aanbieden lijkt mij niet meer dan beleefd. Wat was het niet een uitkomst geweest om links de oorspronkelijke tekst en rechts de vertaling in modern Nederlands te plaatsen, precies zoals soms in vertaalde dichtbundels gebeurt. Nu wordt de inhoud alleen aan de vasthoudende lezer onthuld. Dat is jammer, want deze reisgeschriften zijn zeer zeldzaam, vermeldt de inleiding: minder dan tien procent van de beschreven egodocumenten uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw zijn door een vrouw geschreven. Gedrukte VOC-teksten van een vrouw zijn er niet. Slechts wanneer reizigsters brieven naar huis schreven, wordt iets van het reizen zichtbaar.

Liplappen

Het eerste reisverslag, geschreven door de zusters Lammens, verhaalt hoe zij "over Cabo de Goede Hoop na Batavia" reisden. Zij vergezelden hun broer Pieter op zijn reis naar Batavia. Het verslag van de zusjes Lammens is zonder meer het uitvoerigst, zowel in lengte als in details. Zij verhalen, zeer lezersgericht, over scheepsaangelegenheden, opvallende gebeurtenissen en hun dagelijkse leven aan boord. Hun taal is vrijmoedig en naar moderne maatstaven vol vooroordelen. Zo noteren zij na het zien van vrouwen met gemengd bloed het volgende (tussen vierkante haken heb ik de annotatie vermeld): "SONDAGH den 30e vonden wij des morgens thee en coffij gereet, hadden veel te sien na soo veel schielijke maaksels, soo van de kleedinge der Oost Indische vrouwen als van de slaven, de eerstgenoemde naementlijk liplappen [denigre-

rende benaming voor gemengdbloedigen], die hier een jaar 4 á 5 hebben geweest, sijn goet om een goot [afvoer, open riool] mede door te stooten (...)."

Rolpens met appelen

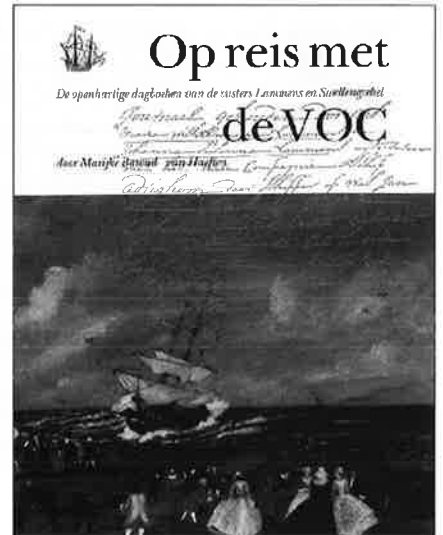
Via het tweede reisverslag van de zusters Swellengrebels maken we de reis naar "'t Vaderland" weer terug. Hun journaal is kort en rechttoe rechtaan

geschreven. Geen uitweidingen over scheepsgebeurtenissen, maar een nuchtere aandacht voor de dingen om de zusters heen. Zij noteren, zo lijkt het, om hun indrukken te ordenen en te bewaren. Wat daarbij opvalt, is de welvoorzien dis die de dames genieten; het ordinaire scheepsvolk zal het met veel minder moeten hebben doen. Of de zusters slank waren en bleven, vermelden ze niet, wel beschrijven ze herhaaldelijk hun overvloedige maaltijden. Zo aten zij na een ontbijt van scheepsbeschuit met boter en kaas ook nog "soup van groentes, suurkool met gerookte worst, en spek, varkens rib op de rooster, schapenvlees gesmoort, rolpens met appelen, schorseneele, en graau erten, na den eeten na wat op het halferdek gezeeten te hebben, gingen wij na beneden, en aaten een queepeertje (...), tegen den avond lieten wat amandelen en okkernooten kraaken, en lieten ook wat peepernooten en rosijnen boven brengen (...) van avond zaten wij aan tafel, en hadde het eeten van te middag dat opgewarmt was."

Aanvulling

Deze twee reisverslagen zijn zonder meer een belangrijke aanvulling op de bestaande reisverslagen van mannelijke reizigers. Wij weten immers nog maar weinig van de manier waarop vrouwelijke reizigers hun tijd aan boord doorbrachten, hoe zij tegenover vrouwen van gemengd bloed stonden of wat zij gewoon en uitzonderlijk vonden aan het scheepleven. Toch wil dat niet zeggen dat we nu 'de' waarheid daarover weten. Twee dagboeken, hoe boeiend ook, geven daarvoor te weinig informatie.

Vilan van de Loo is neerlandica en redacteur van *Historica*.

Charley Toorop: 'De Wil is Alles'

Kiki Amsberg

Op 22 juni wordt op Nederland 3 een film uitgezonden over het leven van Charley Toorop. Professor Bram Hammacher, de hoofdfiguur in de film, waarschuwt de kijker al meteen in het begin. Hij zegt: "Zij was in de confrontatie met mensen net als in haar werk, van een enorme directheid; wat bij een heleboel mensen een hinderpaal is, omdat ze liever een omwegje hebben en het allemaal wat zachter willen. Het aantal mensen dat het hoofd afkeert bij het zien van de schilderijen van Charley is legio, omdat de figuren die ze portretteert je brutaalweg aankijken. Er is geen ontkomen aan." En dat is het nu precies: de kracht en de directheid van haar schilderijen maakten dat Paul van den Wildenberg en ik door haar werk en door haar persoon gefascineerd raakten. De film laat zien wie de vrouw achter die intensieve schilderijen was. In een leven waarvan weinig ooggetuigen meer zijn, blijven natuurlijk heel veel raadsels over. Een paar van die raadsels wil ik hier bespreken.

Vernieling

In de biografie van Nico Brederoo¹, kunsthistoricus in Leiden, wordt Toorop beschreven als een interessante vrouw, middelpunt van de kunstenaarskring in Amsterdam in de jaren twintig en in Bergen in de jaren dertig. Veel feiten in de film zijn ontleend aan dit boeiende boek. Over haar rol als moeder is Brederoo echter nogal veinzig, hij laat doorschermen dat zij haar kinderen verwaarloosd zou hebben. Ik raakte onder meer geïntrigeerd door dat aspect in haar leven, en analyseerde dat op een andere manier dan Brederoo.

Toen ze twintig was, trouwde ze tegen de wil van haar ouders met de filosoof en anarchist Henk Fernhout. Ze kregen drie kinderen. Op haar 26ste was Charley al gescheiden omdat Fernhout geen cent verdiende en al het geld verdronk. Bovendien was hij gewelddadig, in ieder geval ten opzichte van haar werk want een aantal schilderijen zijn door hem met messen vernield. Fernhout kwam in een kliniek terecht, waar Charley een paar prachtige portretten van krankzinnigen maakte. Zij bleef al heel jong alleen met drie kleine kinderen achter. Iedere moeder met de drang om te creëren of te werken weet wat dat betekent.

Charley zwierf rond en kwam terecht in Meerhuizen², een kunstenaarskolonie aan de Amstel in Amsterdam. In die tijd brengt ze haar jongste kind bij haar ouders onder. Dat is dan het raadsel waar de biografie van Charley over struikelt: hoe kon ze haar dochtertje achterlaten bij een moeder waar ze op z'n zachtst gezegd geen goede band mee had. Ook het milieu van haar vader stond haar tegen. Jan Toorop was een voor-aanstaand schilder en tekenaar. Hij had in 1905 het katholiecisme omarmd om zijn huwelijk te redden. Het katholieke milieu in Nijmegen waar de ouders leefden, leverde Jan Toorop veel opdrachten; hij maakte ramen voor verschillende kerken en portretteerde bisschoppen en andere klerikale hoogwaardigheidsbekleders, hetgeen hem geen windeieren legde. Charley had een hekel aan de sfeer in Nijmegen. Het is dan ook verwonderlijk dat ze haar dochter Annetje daar

onderbrengt.

Ik heb twee mogelijke verklaringen waarom zij haar dochter aan haar ouders toevertrouwde: zij kon geen drie kinderen aan naast haar werk en de twee jongens hielden elkaar wel bezig. Bovendien leidde ze als schilderes een zwervend bestaan, ze werkte in het spoor van de door haar bewonderde van Gogh in Parijs, de Borinage en in Zuid-Frankrijk. Het verkoren in kunstenaarskringen, het zwervende bestaan vond zij voor haar dochter misschien te onrustig en onveilig. Er waren in Charleys omgeving nogal wat mannen die weliswaar grote kunstenaars waren, maar die over vrouwen en meisjes merkwaaardige ideeën koesterden. Waarom zou de tijd rond 1910-1920 voor kinderen veiliger geweest zijn dan onze tijd?

In de fotoalbums van Charley komt Annetje veel voor, ze logeerde af en toe bij haar moeder, ging met haar met vakantie. Haar huwelijksfoto's en de foto's van Annetje met haar eerste baby nemen een belangrijke plaats in. Het was dan ook een schok om te horen dat zij kort na de dood van haar moeder een einde heeft gemaakt aan haar leven. De reden blijft voorsnóg een mysterie. Brederoo brengt dit tragische einde in verband met Annetjes jeugd, die zij volgens hem niet kon vergeten. Annetje bleek zo zeer aan haar moeder gehecht, dat "toen deze gestorven was, ze in een crisis raakte die haar tragische dood tot gevolg had." Het onherroepelijk verbinden van het één met het ander gaat mij te ver. Hiermee zou Charley schuldig zijn aan het tragische einde van haar dochter. Zouden de genen van vader Fernhout en grootouders Toorop niet ook een rol hebben kunnen gespeeld? Annetjes zoon Dick vertelde ons dat Annetje enkele jaren vóór de dood van haar moeder een ernstig ongeluk heeft gehad met de fiets, waarvan ze nooit geheel genezen is en dat dat ongeluk mogelijk de reden was van haar wanhoopsdaad. We zullen de ware toedracht wel nooit te weten komen. Maar in de film over Charley Toorop 'De wil is alles' komt de verhouding tot de kinderen slechts zijdelings aan bod, omdat de film immers over het leven en werk van de schilderes zelf gaat.

Cobraschilders

Charley heeft een groot deel van haar leven in haar eigen onderhoud moeten voorzien. Ze kreeg een grote erfenis van haar vader, waar ze nogal royaal mee omging. Toen ze verliefd werd op de anarchist en Bakoeninkenner Arthur Lehning, die de uitgave van het internationale blad *i10* wegens geldgebrek zou hebben moeten stopzetten, bekostigde ze een jaar lang de nieuwe nummers van dit blad. Nico Brederoo heeft de indruk dat Arthur Lehning dit niet graag voor het voetlicht brengt. Lehning praat in interviews trouwens bijna nooit over de vrouwen in zijn leven, noch over wat ze voor hem over gehad hebben. Voor de film over Charley wilde hij ons niet te woord staan.

De gulheid van Charley uitte zich vooral in de etentjes die ze regelmatig organiseerde in haar prachtige huis 'de Vlerken', dat haar vader voor haar had laten bouwen in Bergen. De bevriende kunstenaars die daar regelmatig muziekkavonden hielden, zijn verenigd op het schilderij *De Maaltijd der Vrienden*, één van haar belangrijkste werken.

Het interessante van Charley is dat zij op kunstgebied breed georiënteerd was, zij telde schilders, musici, architecten tot haar kennissenkring, en zette zich vaak voor hun werk in. Vooral voor de kunstenaars die ze bewonderde, zoals Bart van der Leek en Mondriaan, organiseerde ze tentoonstellingen. Zij attendeerde Bremmer, die mevrouw Kröller Müller adviseerde bij haar aankopen voor haar collectie, op het werk van voor haar belangrijke kunstenaars. Charley was zeer politiek betrokken, in 1936 deed zij samen met vele anti-fascistische kunstenaars mee aan een protesttentoonstelling tegen de onderdrukking van kunstenaars in nazi-Duitsland onder de titel: 'De Olympiade Onder Dictatuur'. Ook na de oorlog bleef ze actief en wees Hammacher, die directeur van museum Kröller Müller werd, op het werk van de Cobraschilders.

Bergen. Op haar ezel blijft een onvoltooid schilderij met rozen in een glas achter.

Kiki Amsberg

Kiki Amsberg werkt bij de VPRO.

- 1 Nico J. Brederoo: *Charley Toorop*, uitg. Meulenhoff/ Landshoff, 1982.
- 2 Constant Vecht: *Huis aan de Amstel*, uitg. Nijgh en van Ditmar, 1993.

In een definitieve keuze van een politieke richting was Charley aarzelend. In de tijd van de Russische revolutie sympathiseerde ze zoals veel kunstenaars met het communisme. Verder dan bewondering voor de Russische avant-garde en enthousiasme voor de beweging in Rusland gaat haar politiek engagement echter niet. In de Tweede Wereldoorlog helpt ze haar joodse schoondochter uit handen van de Duitsers te blijven. Ze is bereid om met de tekening die haar vader van Mussolini gemaakt heeft, naar de Duitsers te stappen om voor haar iets gedaan te krijgen. Ze weigert te tekenen voor de Kultuurkamer, maar ze breekt niet met vrienden die de andere kant kiezen. Ze lacht een beetje om de sympathieën van Pyke Koch voor de fascist. Maar later is de vriendschap toch bekoeld. Na de oorlog overweegt ze nog om lid te worden van de communistische partij, maar het komt er niet meer van. Haar gezondheid gaat achteruit, in 1947 krijgt ze een beroerte en ze kan slechts met grote moeite en uiterste wilskracht blijven schilderen. Ze moet haar gewoonte om elk voorjaar een bloesentak of boom, en elk najaar een vruchtenboom te vereeuwigen, laten varen. Ze legt zich meer toe op stillevens, bloemen en portretten.

Over de jaren heen heeft ze een schitterende serie zelfportretten gemaakt, de laatste portretten zijn ontroerend en pijnlijk om te zien. Hoewel zij vecht tegen de dood, zien we hoe ze langzamerhand terrein moet prijsgeven. Op 64-jarige leeftijd overlijdt ze in

Boeken in 't kort

H.M. Belien, D. van der Horst en G.J. van Setten (red.)

NEDERLANDERS VAN HET EERSTE UUR. HET ONTSTAAN VAN HET MODERNE NEDERLAND 1780-1830

Bert Bakker, Amsterdam, 1996. f 29,90

Hierin R.M. Dekker over Kaat Mossel, en G.J. van Setten over Etta Palm en over Freule Judith van Dorth.

Marlies Hoff

JOHANNA ZIESENIS-WATTIER (1762-1827). DE GROOTSTE ACTRICE VAN EUROPA

Astrea, Leiden, 1996. f 39,95

De auteur geeft niet alleen een uitvoerig gedocumenteerde biografie maar ook een schets van hoe haar optreden werd gewaardeerd door de keur van het toneelminnend publiek. Haar correspondentie met de Amsterdamse advocaat Adriaan de Bruine, aan het einde van haar leven, is eveneens in het boek opgenomen. De bijlagen bevatten transcripties van diverse archiefstukken die Ziesenis-Wattiers nalatenschap betreffen. Met een overzicht van haar correspondentie en van alle afbeeldingen van de actrice.

Gail Pheterson

THE PROSTITUTION PRISM

Amsterdam University Press, Amsterdam, 1996. f 45,00

Met prostitutie en prostituees als centraal aandachtspunt levert de auteur een fundamentele kritiek op maatschappelijke categorieën en mechanismen.

Benoite Groult

OP DE BRES VOOR VROUWEN

Arena, Amsterdam, 1997. f 29,90

Groult onderzoekt hoe invloedrijke mannen zoals John Stuart Mill, Saint Simon en Charles Fourier weigerden het traditionele beeld van de vrouw te accepteren. Met een uitgebreid voorwoord van Selma Leydesdorff.

Red. Corrie van Eijl e.a.

JAARBOEK VOOR VROUWENGESCHIEDENIS 17 VROUWEN EN GELD

Stichting Beheer IISG, Amsterdam, 1997. f 34,50

In deze bundel komen de historische veranderingen in de vermogenspositie van vrouwen als groep aan de orde, maar ook schetsen van rijke vrouwen en hun vermogen. Niet alleen in Nederland maar ook de vermogenspositie van Euro-Afrikaanse vrouwen in het zeventiende-eeuwse Ghana en de twintigste-eeuwse veranderingen op de Westelijke Jordaanoever in de toepassing van het islamitisch familiericht bij het verstrekken van een bruidschat komen hier aan de orde.

Corrie van Eijl

VROUWEN EN DE VAKBEWEGING, 1945-1990

Stichting Beheer IISG i.s.m. Stichting FNV Pers, Amsterdam, 1997. f 39,50

Aanvankelijk interesseerden vrouwen zich nauwelijks voor de vakbeweging en de vakbeweging maakte zich ook niet druk over de behoeften en belangen van vrouwen. De toename van vrouwen op de arbeidsmarkt bleef voor de vakbeweging niet zonder gevolgen. Hoe de vakbeweging veranderd is in een instituut dat regelmatig op de bres is gaan staan voor een andere verdeling van werk tussen mannen en vrouwen wordt beschreven in dit boek.

MARIA DE NEUFVILLE, VERHAAL VAN MIJN DROEVIG LEEVEN (1699-1779)

Editie Tony Lindijer Verloren, Hilversum, 1997. f 25,00

Maria de Neufville, geboren in Amsterdam, stamde uit een bekend doopsgezind geslacht. De rode draad in de kleine autobiografie die Maria heeft nagelaten, is de dood. Haar leven overziend, memoreert zij allen die haar ontvallen zijn en beschrijft haar verdriet over de vele verliezen die zij moest doorstaan. Deze kleine autobiografie is door Tony Lindijer voorzien van een uitgebreid historisch commentaar.

Petra de Vries

KUISHEID VOOR MANNEN, VRIJHEID VOOR VROUWEN. DE REGLEMENTERING EN BESTRIJDING VAN PROSTITUTIE IN NEDERLAND, 1847-1911

Verloren, Hilversum, 1997. f 49,00

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond ook in Nederland een sociale beweging (abolitionisme) die zich keerde tegen het verschijnsel prostitutie. De reglementering door de overheid en ook de prostitutie als zodanig werden object van intensieve politieke strijd. In dit boek legt de auteur de wortels van deze strijd bloot.

Lidy Schoon

IN DE SCHADUW VAN DE LUST VIJFENTWINTIG JAAR

RUTGERS STICHTING (1969-1994) Babylon-De Geus, Amsterdam, 1996. f 44,90

Dit boek geeft in woord en beeld de veranderende seksuele moraal in Nederland weer.

Janet Wallach

KONINGIN VAN DE WOESTIJN - GERTRUDE BELL:

RAADGEVER VAN KONINGEN, AVONTURIER, BONDGENOOT VAN LAWRENCE OF ARABIA
Anthos, f 59,50

Biografie van Bell, maar tegelijkertijd een verslag van de politieke machinaties in het Midden-Oosten.

Judith Schyf

GEVOELSGENOTEN VAN ZEKERE LEEFTIJD

Van Gennep, Amsterdam, 1997. f 29,90

Over homoseksuele ouderen is weinig bekend. Dit boek bevat twintig portretten. Hoe ontdekte men de homoseksualiteit? Hoe zat het met vriendjes en vriendinnen, met het huwelijk? Hoe reageerde de familie? Opvallend is dat vrouwen elkaar seksueel minder ruimte geven en vaker eenzaam zijn dan mannen.

Steven Ozment

DE BURGEMEESTERDOCHTER. SCHANDAAL IN

DE 16DE-EEUWSE DUITSE STAD
Het Spectrum, Utrecht, 1996.

H.S. HAASSE, UITGESPROKEN, OPGESCHREVEN.

ESSAYS OVER ACHTTIENDE-EEUWSE VROUWEN
Querido, Amsterdam, 1996. f 39,90.

Zonneke Matthée

Oproep

750 jaar Den Haag

In 1998 bestaat Den Haag 750 jaar. Een aantal vrouwen heeft het initiatief genomen om te bekijken welke aspecten van de vrouwengeschiedenis algemene aandacht verdienen. Te denken valt aan het organiseren van een portretgalerij van bekende en minder bekende vrouwen uit de Haagse geschiedenis. Ook de publicatie van een eenmalig of meerdere keren verschijnend tijdschrift is een optie. Wellicht zijn er vrouwen die een historische wandeling of een literaire middag willen voorbereiden.

Daarnaast wordt met een manifestatie in de Grote Kerk herdacht dat in 1998 de eerste grote tentoonstelling "Vrouw en Arbeid" in Den Haag werd gehouden. Misschien is dit een mooie gelegenheid om samen te werken met de gelijknamige stichting.

Voor de uitwerking van deze en mogelijk nieuwe ideeën is veel vrouwkracht nodig. Daarom zoeken de initiatiefneemsters contact met vrouwen uit de wereld van de kunst, het onderwijs, de media, de politiek, het welzijnswerk etc.

Wie zich aangesproken voelt, en tijd en energie wil steken in een van deze projecten kan contact opnemen met Leonie Valentin, 070-3930971.

Personalia

Het bestuur van de Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN) heeft op 15 maart j.l. de Huib de Ruijterprijs 1997 toegekend aan **Dr. Maria Grever**. Zij ontving de prijs vanwege haar voortdurende inspanningen om de afstand tussen hoger en voortgezet onderwijs te verkleinen op het gebied van geschiedenis en vanwege haar inspanningen om vrouwengeschiedenis in hoger en voortgezet onderwijs een volwaardige plaats te geven.

**Voor aankondiging symposium
"het Sint-Agnesconvent
te Kampen en de Moderne
Devotie"**
op donderdag 27 april 1997.

Inl.: mevr. drs. H.J. van de Streek,
Stichting IJsselacademie, Postbus
244, 8260 AE Kampen,
tel. 038-3315235.

Jaarrede Voorzitter Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG) uitgesproken in de Algemene Ledenvergadering van de VVG op zaterdag 15 maart 1997

Regelmatig hoor ik van VVG-leden of betrokkenen: "Vrouwengeschiedenis is zo weinig zichtbaar in de *mainstream-history*. Wat is de toekomst van vrouwengeschiedenis? Wie vecht er nog om in officiële gremia erkend te worden?" Dergelijke verzuchtingen zijn alleszins begrijpelijk gezien de slechte vooruitzichten in het historische veld. De universiteiten zitten potdicht en NWO, in ons geval, de Stichting Historische Wetenschappen, honoreert alleen samenhangende projecten. Erkende onderzoeksscholen en grote programma's, opgezet door gevestigde hoogleraren, hebben zodoende de meeste kansen. Het aantal oio's en aio's in gender- en vrouwengeschiedenis dat in de komende tijd wordt aangesteld is bedroevend laag. De toestroom van jonge wetenschappers is sowieso minimaal. De toekomstperspectieven voor post-docs zien er ook niet bepaald rooskleurig uit. Men spreekt wel eens van de verloren generatie en dat geldt in het bijzonder voor vrouwen. Omdat het vakgebied gender- en vrouwengeschiedenis meer door vrouwelijke dan door mannelijke historici beoefend wordt, heeft deze situatie in alle opzichten negatieve consequenties voor de continuïteit en versterking van ons vakgebied. Het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies (NGV) protesteert al geruime tijd tegen de leeftijdsgrenzen voor NWO-aanstellingen. Deze zijn immers juist voor vrouwen discriminerend. Eind maart vindt een gesloten zitting van de Commissie Gelijke Behandeling hierover plaats. Binnenkort verschijnt een speciale Nieuwsbrief van het NGV over de stand van zaken. In het voortgezet onderwijs ten slotte bestaat nog steeds een sterke tendens om de politiek-institutionele geschiedenis van mannelijke helden als dé geschiedenis te presenteren. De uitspraken van Frits Bolkestein vorig jaar in de *NRC* staan wat dat betreft niet op zichzelf. En is er dan eens speciaal voor vrouwen gelegenheid om geld te genereren, zoals met de manifestatie *Vrouw en Arbeid*, dan bemoeilijkt een slechte communicatie een adequate en professionele samenwerking.

Toch hoeven we zeker niet helemaal somber te zijn, althans er zijn behoorlijk wat lichtpunten. Een van de taken van de VVG is elkaar op de hoogte te houden over wat met vrouwenhisto-

risch onderzoek en onderwijs gebeurt of binnenkort gaat gebeuren, zodat bijvoorbeeld mensen zonder vaste banen wat meer uit hun isolement raken. Een zo'n lichtpuntje is de grote betrokkenheid van leden en sympathisanten van de VVG. Wij waren als bestuur bijzonder verrast dat onze zogenaamde bedelbrief vorig jaar, bedoeld om de vereniging wat meer financiële armslag te geven, een totaalbedrag van maar liefst f 7000,- heeft opgeleverd. Er zijn 65 mensen en instellingen die een bedrag hebben gestort op onze girorekening, dat is ruim 25 % van het aantal leden en abonnees. Het bestuur dankt alle mensen en instellingen voor de donaties. Het geeft ons niet alleen meer financiën (een nieuwe computer met printer is inmiddels voor de *Historica*-redactie aangeschaft), maar we beschouwen deze giften ook als een blijk van betrokkenheid bij ons vakgebied en een blijk van vertrouwen in de VVG!

Laten we eens terugkijken naar het afgelopen jaar en naar wat er allemaal op stapel staat.

Dankzij de huisvesting van de VVG in het IIAV-pand is onze communicatie met leden en andere instellingen een stuk verbeterd. Het IIAV subsidieert de VVG min of meer stilzijdend, door de kosten van copieën, porti en telefoon, circa f 2000,-, voor haar rekening te nemen. Het bestuur dankt het IIAV, in het bijzonder directeur Joke Blom, voor deze bepaald niet onbelangrijke subsidie.

In 1996 is het aantal leden met 29 gestegen, het aantal abonnementen gedaald met zes. Inclusief ruilabonnementen en de Raad van Aanbeveling is het VVG-bestand met 31 mensen gestegen van 220 naar 251. Inmiddels heeft de VVG een *homepage*, waar nieuwe leden en abonnees zich kunnen aanmelden. Binnenkort kan daar ook de inhoud van *Historica* op geraadpleegd worden.

Diverse VVG-leden promoveerden in 1996 op vrouwenhistorische onderwerpen, andere leden werden als hoogleraar voorgedragen: Marijke Gijswijt-Hofstra en Marjan Schwegman.

Voorts heeft het bestuur acht hoogleraren van diverse universiteiten bereid gevonden om zitting te nemen in een Raad van Aanbeveling: Piet Blaas, Hans Blom, Rosi Braidotti, Willy Jansen, Paul Klep, Selma Leydesdorff,

Joyce Outshoorn en Marjan Schwegman. Met deze Raad wil het VVG-bestuur de professionele netwerken versterken en de VVG bekender maken. Het is een mooi visitekaartje waaruit blijkt dat gerenommeerde wetenschappers ons vakgebied serieus nemen en de doelstellingen van de VVG ondersteunen. De Raad van Aanbeveling staat in *Historica* aan de binnenkant afgedrukt.

Op 8 juni heeft de VVG een wetenschappelijk symposium over Religie en sekse georganiseerd. De organisatrices, Marjet Derks en ons bestuurslid Maggy Groenewald, hebben zich steeds in overleg met het bestuur uitstekend gekweten van hun taak. De lezingen waren interessant, de opkomst goed (ruim zestig bezoekers) en de catering perfect. Na afloop werd het tiende Tipje van de sluier *Vrome vrouwen*, uitgegeven door Verloren, gepresenteerd. Over Tipjes gesproken, het bestuur werd vorig jaar in september benaderd door twee vrouwen van het Vrouwendispuut Arktos dat in februari 1997 tachtig jaar zou bestaan. Dit dispuut, onderdeel van het Amsterdams studentencorps, stond en staat bekend als eigenzinnig, brutaal en dwars. De auteurs wilden een historisch boek uitbrengen met interviews van dertig Arktosleden, zoals Andreas Burnier, Xandra Schutte en Kiki Amberg. Het VVG-bestuur is op dit verzoek ingegaan en heeft Vilan van de Leo bereid gevonden om een historische inleiding te schrijven. Zo is op 22 februari j.l. inmiddels een prachtig Tipje, deel 11, in Amsterdam gepresenteerd. Oud-lid Rita Kohnstamm hield daar, geheel in Arktosstijl, een lezing. In het voorjaar werd deel 16 van Jaarboek voor vrouwengeschiedenis met als thema middeleeuwse geschiedenis in Arnhem gepresenteerd. Het bestuur heeft met de redactie van het Jaarboek afgesproken om de contacten meer te intensiveren, zodat we elkaar beter kunnen ondersteunen. Er staan in dit opzicht voor de komende tijd verschillende plannen op stapel.

In augustus vond in Utrecht de internationale Summerschool van de Erasmusnetwerken NOISE en Wings plaats. Er waren zestig deelnemers uit verschillende landen; het enthousiasme voor met name het onderdeel vrouwen-geschiedenis was erg groot.

In 1996 werden weer drie *Historica's* uitgebracht. Sinds kort heeft *Historica* dus een nieuwe pc en hopelijk biedt dat enige verlichting voor het vele werk dat de redactie verricht. Door middel van een kleine attentie wil het bestuur hoofdredacteur Zonneke Matthée en de overige redactieleden opnieuw bedanken. Zij zorgen er voor dat *Historica* de VVG een herkenbaar

gezicht geeft.

Vorig jaar heb ik enkele lijnen van de VVG voor de komende tijd uitgezet, zoals het verbeteren van de positie van historicae in het historisch bedrijf en aandacht voor de relatie tussen vrouwengeschiedenis en etniciteit. Uit de ingestelde Raad van Aanbeveling blijkt bijvoorbeeld dat in elk geval de netwerkfunctie verstevigd is. Welke concrete plannen staan er nog meer op stapel?

In 1998 wordt een studiedag over werkgelegenheid van historicae en vrouwenhistorici georganiseerd. De plannen daarvoor zullen door bestuurslid Ellen den Dreu verder uitgewerkt worden. Met Esther Captain heeft het VVG-bestuur een vrouwenhistorica in haar gelederen die gespecialiseerd is in sekse en etniciteit. Zij en de VVG-leden Margreet van der Burg en Geertje Mak gaan dit jaar een studiemiddag en een symposium organiseren om na te denken over 'kleur' bij historisch onderzoek. Een grote aankondiging staat achterin in *Historica*.

Hoewel de plannen over de herdenking van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 in het slop dreigden te geraken, zit er nu toch weer schot in. Omdat er een apart agenda-punt aan is gewijd is, hierover kort het volgende. Zeer waarschijnlijk zal op 13 juni 1998, in aansluiting op de SISWO-conferentie het tweejaarlijks VVG-symposium 'Vrouwen in het Vaderland. De Nationale tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898' georganiseerd worden. Fia Dieteren en ondergetekende hebben de ideeën al behoorlijk uitgewerkt. Mogelijk dat een twaalfde Tipje in het najaar van 1998 in dat kader uitgebracht zal worden. Van belang is voorts dat de VVG officieel zitting gaat nemen in het binnenkort op te richten Landelijk Comité Vrouw en Arbeid. Zodoende probeert de VVG in dat kader haar leden voor te lichten over en eventueel te bemiddelen voor *vrouwenhistorische projecten*.

Alle activiteiten van het afgelopen jaar werden voor een belangrijk deel gedragen door het VVG-bestuur, waarvan de samenstelling nauwelijks is veranderd. Het bestuur bestond in 1996 naast mijzelf als voorzitter uit Evelien Rijsbosch, die niet alleen als penningmeester maar ook voor de lopende zaken zeer veel werk voor de VVG heeft verzet; verder Ellen de Dreu (secretaris), Maggy Groenewald-Froger en Karen den Dekker, twee bestuursleden van wie wij dadelijk helaas afscheid nemen. Omdat er vlak voor de vorige ALV een bestuursfunctie vacant kwam, heeft het bestuur Esther Captain gevraagd om alvast in het bestuur zitting te nemen. We zijn

erg blij dat Esther zich, al was het onofficieel, sinds juni 1996 voor de VVG heeft ingezet. Onze VVG-vertegenwoordiger voor de buitenlandse contacten, Berteke Waaldijk, verzorgde het afgelopen jaar de berichtgeving voor de International Federation for Research in Women's History (IFRWH). Ik dank de bestuursleden én Berteke voor hun inzet en de prettige samenwerking.

Maria Grever